

BAKİ BEYNƏLXALQ
MULTİKULTURALİZM MƏRKƏZİ
BAKU INTERNATIONAL MULTICULTURALISM CENTRE

MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN
TƏBLİĞİ FONDU

QAFQAZ ALBANİYASI: DİNİ VƏ SOSIAL HƏYATI

X BEYNƏLXALQ KONFRANS
TEZİSLƏR
Bakı, 14 aprel 2023-cü il

CAUCASIAN ALBANIA: RELIGIOUS AND SOCIAL LIFE

X INTERNATIONAL CONFERENCE
THESES
Baku, April 14, 2023

КАВКАЗСКАЯ АЛБАНИЯ: РЕЛИГИОЗНАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ЖИЗНЬ

X МЕЖДУНАРОДНАЯ КОФЕРЕНЦИЯ
ТЕЗИСЫ
Баку, 14 апреля 2023 г.

QAFQAZ ALBANİYASI: DİNİ VƏ SOSIAL HƏYATI

X BEYNƏLXALQ KONFRANS
TEZİSLƏR
Bakı, 14 aprel 2023-cü il

CAUCASIAN ALBANIA: RELIGIOUS AND SOCIAL LIFE

X INTERNATIONAL CONFERENCE
THESES
Baku, April 14, 2023

КАВКАЗСКАЯ АЛБАНИЯ: РЕЛИГИОЗНАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ЖИЗНЬ

X МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
ТЕЗИСЫ
Баку, 14 апреля 2023 г.

"Qafqaz Albaniyası: dini və sosial həyatı"

X beynəlxalq konfransın tezisləri.

"BİROL GROUP" MMC, Bakı: 2023, - 96 səh.

"Caucasian Albania: religious and social life"

Theses of the X international conference

"BİROL GROUP" LLC, Bakı: 2023, - 96 p.

«Кавказская Албания: религиозная и социальная жизнь»

Тезисы X международной конференции.

"BİROL GROUP" ООО, Баку: 2023, - 96 стр.

ISBN: 9 7 8 - 9 9 5 2 - 8 4 7 0 - 9 - 3

©AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2023

©Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, 2023

©Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu, 2023

©Azərbaycan Respublikasının Alban-udi xristian dini icması, 2023

MÜNDƏRİCAT
CONTENTS
СОДЕРЖАНИЕ

Tarixi coğrafiya. Əhali və sosial həyat
Historical geography. Population and social life
Историческая география. Население и социальная жизнь

- Ульвия Гаджиева** - Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА, ведущий научный сотрудник, доктор философии по истории – *Главные аспекты исторической географии Кавказской Албании* **10**
- Kim Jongil** - Seoul National University, Art History and Archaeology department, professor - *The Salbir site – the Capital city of Caucasian Albania* **12**
- Гошгар Гошгарлы** – кандидат исторических наук, доцент- *Поход Помпея и вопрос о южной границе Кавказской Албании* **14**
- Karim Shukurov** - General director of the Institute of History of ANAS, doctor of historical sciences, professor - *Albania (Caucasus): historical-demographic plots* **15**
- Farda Asadov** - ANAS Institute of Oriental Studies named after Z.M. Bunyadov, head of department, doctor of philosophy in history, Associate Professor - *The turkic population of Caucasian Albania on the eve and during the islamization of the country (VII–X centuries)* **17**
- Артём Куранов** – Член правления общественной организации "Удинская община" - *Некоторые заметки об удинах Кавказской Албании* **19**
- Ричард Данакари** - Волгоградский институт управления, доктор философских наук, профессор - *Социально-историческое бытие удин и современность: опыт философской реконструкции* **21**

Моисей Беккер - доктор философии по политическим наукам - *Евреи в Кавказской Албании. Пути миграции.* 23

Nəzirə Şal buzova - AMEA, Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, kiçik elmi işçi -*Klassik alban ənənələrindən nümunələr: qızların və udilərin tarixi-etnoqrafik göstəriciləri* 25

Samirə Hadıyeva - AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, kiçik elmi işçi - *Din xadimlərinin Albaniyanın ictimai - siyasi həyatına təsiri* 26

Ruqiyyə Piriyeva - AMEA Tarix İnstitutu, doktorant - *Aquen kilsə məclisinin qərarlarının Qafqaz Albaniyasının ictimai həyatında yeri və rolu* 28

Qafqaz Albaniyası xristianlığaqədərki və xristianlıq dövründə
Caucasian Albania before and during Christianity
Кавказская Албания до и во время христианства

Nəcəf Müseyibli – AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, şöbə müdiri, tarix elmləri doktoru, professor; **Gülnarə Axundova** – AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, aparıcı elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent - *Qədim albanların dini inanclarının tarixi kökləri* 32

Rauf Məlikov - AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, aparıcı elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru - *Древние верования и христианство в Албании*..... 34

Эльнур Велиев - Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА, ведущий научный сотрудник, доктор философии по истории, доцент - *Зороастризм в Азербайджане в раннем средневековье (на основе письменных источников и памятников материальной культуры I – VII вв).* 36

Məhəbbət Paşayeva - AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, baş elmi işçi, tarix elmləri doktoru, professor - *İlk xristian missionerlərinin Qafqaz Albaniyasında fəaliyyəti* 38

- Francesco Mazzola** – Professor of Milan Polytechnic University, architect - *Christianity in Caucasian Albania* 40
- Роберт Мобили** - председатель Албано-удинской христианской общины Азербайджана- *Албано-удинская христианская паства в Азербайджане как основа Албанской (Кавказской) церкви* 41
- Ramin Əlizadə** - АМЕА А.А.Бакıханов adına Tarix İnstitutu, böyük elmi işçi - *Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yayılmasının erkən mərhələsi* 44
- Рафиг Сафаров** - Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА, ведущий научный сотрудник, доктор философии по истории, доцент - *Положение Албанской церкви во времена иноземного посягательства* 46
- Cavid Bağırzadə** - Gəncə Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent - *Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yayılması, ilk alban xristian icmasının yaranması və Gis yaşayış yerinin lokallaşdırılması haqqında* 48
- Сархан Баширов** - Волгоградский государственный социально - педагогический университет, аспирант - *Апостол :Елисей – первый проповедник христианства в Кавказской Албании: деятельность, значение, память* 50
- Эльмира Джафарова** - Институт Археологии, этнографии и антропологии НАНА, ведущий научный сотрудник, доктор философии по истории, доцент - *Традиции многоконфессиональности Ширвана в раннеисламский период* 52
- Aysel Kərimova** – АМЕА Tarix İnstitutu, elmi işçi – *Albaniyada xristianlığaqədərki dini inanclarının tədqiqat tarixinə dair* 54
- Leyla Babazade** - Institute of History named after A.A.Bakikhanov of ANAS, research fellow - *Religion as a tool of diplomacy in Caucasian Albania* 56
- Ləman Qardaşova** - АМЕА-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, doktorant – *Albanlar və xristianlıq* 58

Qafqaz Albaniyası: Coğrafi paralellər, iqtisadi və mədəni həyat
Caucasian Albania: Geographical parallels, economic and
cultural life

Кавказская Албания: географические параллели,
экономическая и культурная жизнь

Jost Gippert - Goethe University Frankfurt, professor - *New insights into the language of the Caucasian Albanians* 62

Роман Лолуа - Институт языкознания имени Арн. Чикобавы ТГУ, научный сотрудник, доктор филологических наук, профессор - *Парадигматика кавказско-албанского Алфавита* 62

Зураб Кананчев - Центр изучения Южного Кавказа, директор-*Современные контексты и подходы к изучению истории Кавказской Албании* 65

Kamala Imranli-Lowe - Visiting Fellow at the Oxford Nizami Ganjavi Center - *Albanian "Homeland" in the late medieval narratives.* 67

Муртузали Гаджиев - Институт истории, археологии и этнографии Дагестанского федерального исследовательского центра Российской академии наук - *Кавказская Албания и Адурбадаган в VI в* 68

Гюльчохра Сеидова – факультет права и гуманитарных наук ДГУ, доктор философских наук, доцент - *Кавказская Албания и древний Дербент* 70

Elşən Abdurahmanov - AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəz, elmi katib - *Albaniyanın Şəki vilayətinin ticarət və mədəni əlaqələri* 72

Али Раджабли - Национальный музей истории Азербайджана, доктор исторических наук, профессор; **Ирада Наджафова** - Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА, ведущий научный сотрудник, доктор философии по истории, доцент; **Айгюн Мамедова** - Национальный музей истории Азербайджана, заведующая отделом, доктор философии по

истории - *О монетах императоров Гальбы, Отона и Вителлия в Национальном музее Истории Азербайджана* 74

Qafqaz Albaniyası: Məbədlər və abidələr
Caucasian Albania: Temples and monuments
Кавказская Албания: храмы и памятники

Rasa Čepaitienė - Lithuanian Institute of History, senior researcher, doctor of philosophy in history, professor - *The role of local communities in the processes of cultural heritage conservation* 78

Kərim Rəhimov - Bakı Dövlət Universiteti, kafedra müdiri;
Robert Mobili - Alban-udi xristian dini icmasının sədri - *İşğaldan azad olunmuş ərazilərdəki qədim alban abidələrinin inşaat materiallarının və hörgü bağlayıcılarının analitik tədqiqi* 79

Mübariz Xəlilov - AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, aparıcı elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru; **Elmira Cəfərova** - AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, aparıcı elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent - *Kilvar xristian məbədi* 81

Ellada Bəkirova - AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, elmi katib, tarix üzrə fəlsəfə doktoru - *Albaniyanın dini təyinətli abidələri: mövcud vəziyyət və perspektivlər (şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında)* 83

Taleh Əliyev - AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, sektor müdiri - *Qıpçaq bozqırında Alban qəbirləri*..... 85

Laçın Mustafayev- Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, böyük elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru - *Quba-Xaçmaz bölgəsinin antik və erkən orta əsrlərə aid yeni arxeoloji abidələri Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində mənbə kimi*..... 87

Gulana Aliyeva - ANAS Institute of Archaeology, Ethnography and Anthropology, senior researcher, doctor of philosophy in history - *Ancient glazed ceramics of Nargiztepe*..... 89

Aliyə Adıgözəlova - AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, kiçik elmi işçi - *Qafqaz Albaniyasının xaçvari və üç zallı alban-xristian məbədlərinin təsviri (şimal-qərb bölgəsi üzrə)* **90**

Aytən Əsədova - Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim - *Erməni saxtakarlığına məruz qalmış Alban məbədləri* **92**

Pərviz Cəfərov - Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim - *Qafqaz Albaniyasının paytaxtı Bərdə şəhərinin arxeoloji mədəniyyəti* **94**

TARIXI SOĞRAFIYA. ƏHALİ VƏ SOSIAL HƏYAT

**HISTORICAL GEOGRAPHY. POPULATION AND SOCIAL
LIFE**

**ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ. НАСЕЛЕНИЕ И
СОЦИАЛЬНАЯ ЖИЗНЬ**

ГЛАВНЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ

Главными в исследовании исторической географии Кавказской Албании являются два аспекта – сведения об Албанской государственности и вопрос о границах Албании и её округов.

1. «Албания», «Агвания» (в армяноязычных источниках), **«Албанское царство», «Албанская страна», «область Агванская»** упоминаются в античных, сирийских, албанских, грузинских, армянских, персидских, арабских, византийских письменных источниках с античности до конца XIX в. для обозначения государства, занимавшего территорию от Дербента до р.Аракс с IV в. до н.э. до начала VIII в., а затем – ряда феодальных владений, возникших позднее на отдельных её территориях.

Так, в IX в. потомки албанских княжеских родов создали ряд княжеств – Атрнерсех в Хачене, Кетритч в Гардмане, Степан Клиа в Утике, Есаи абу Муса в Арране (Миль-Мугань, Байлакан до р.Аракс), Сахл ибн Сунбат в Шеки, Арране, Сюнике. Сын владельца Хачена Атрнерсеха, Григор-Хамама Благочестивый, князь «Малого Сюника и Агванка» в 886 г. «благочестивый государь **Агванский**», «сделавшись албанским царём, возобновил разгромленное **царство Албанское**».

В XIII в. Хаченское княжество возглавил Хасан Джалал, названный «великий князь Хачена и Арцахских стран», «царь **Албании**», «великий окраинодержатель **Албании**».

Автор Армянской анонимной хроники, повествующей о событиях XIII в., отмечал, что: «в году 684 (1235)... под водительством Чармаган-нуина появились татары, они разрушили множество **стран** – Армению, Грузию, **Агванию**».

---

* Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА, ведущий научный сотрудник, доктор философии по истории - all.ulviyya@gmail.com

О военно-политической обстановке в Азербайджане и сопредельных областях в первой четверти XVIII в. сведения сохранил гандзасарский католикос Есаи Хасан-Джалалян, написавший рукопись «Краткая история **страны Албанской**» (1702–1722 гг.), в которой «всю страну Карабахскую» называет «Албанской страной».

К XVIII в. относятся проект и письмо князя Г.А.Потемкина-Таврического, в которых было сказано: «воспользуясь персидскими неурядицами, занять Баку и Дербент и присоединить Гилян, захваченную территорию назвать **Албанией**, как было ранее – будущего наследия великого князя Константина Павловича»; «устроить край Армянский и ту часть, которая должна составить **Албанию**, также и царство Ираклиева».

В конце XIX в. епископ М.Бархударянц написал ряд трудов – «Агвания», «Агвания и её соседи», «Арцах», свидетельствующие об албанской государственности. Повествуя о меликах Карабаха, М.Бархударянц оставил интересные сведения о правителях Дизакского меликства, в частности о Мелик Егане (1737–1744), которого, по словам Раффи, Надир-шах называл своим духовным отцом, пожаловал ему титул хана, сделал главой всех пяти меликств. Надпись на надгробном камне Мелика Егана гласила: «властвовал в **области Агванской**. Был почтен народом Персии больше, чем ишханы Армянской», т.е. Дизакское меликство именуется Албанской областью.

2. О границах Албании и её округов сведения оставили вышеуказанные письменные источники. Так, Страбон отмечал, что «р.Кура протекает по Албании», что указывает на наличие двух её берегов.

Повествуя об первом правителе, основателе рода Араншахиков, Каланкатуйский пишет: «главою всех их был поставлен по велению Валаршака некто из рода Сисакан из потомков Иафета (Аран), который унаследовал поля и горы Албании от р.Ерасха до крепости Хнаракерт». О границах Албании в VII в. свидетельствуют его слова о великом князе Джеваншире, который «самодержавно и с великолепием господствовал от пределов Иберии до ворот гуннов и до р.Аракс».

К концу XIX в. относятся сведения М.Бархударянца о границах Албании от Дербента до р.Аракс. Так, он отмечал, что «во времена агванских царей по их приказу из р.Аракс были проведены каналы для орошения земель», что доказывает, что р.Аракс была южной границей Албании. Относительно пределов провинций Арцах и Сюния (Сюник), в его трудах указано, что «границы простирались от р.Дзорагет [в Лорийской области совр. Армении. –У.Г.], включая Мургузский хребет, до р.Аракс».

Kim Jongil*

THE SALBIR SITE – THE CAPITAL CITY OF CAUCASIAN ALBANIA

Since 2009, the Azerbaijani-Korean Joint expedition team has excavated the Salbir site, which is located in Gabala region and has long been considered as a capital city of Caucasian Albania with full support of SEBA. The Azerbaijani-Korean Joint expedition team, which consists of Azerbaijani archaeologists from Azerbaijan National Academy of Social Science and Korean Archaeologists from various universities and archaeological units, has aimed at the following primary goals: 1) to obtain basic archaeological information on the process of early state formation, namely, Caucasian Albania, in the Caucasus region; 2) to achieve a systematic understanding of the exchange of eastern and western civilizations, 3) for the archaeologists of the two countries to share knowledge and experiences of a common excavation, which may act to facilitate cultural exchange.

A total of ten seasons of field work have been undertaken up to 2019. Any excavations for three years (2020, 2021 and 2022) have not been carried out because of Covid-19. Yet, this joint excavation will be resumed from summer season in 2023. Excavations undertaken over the past ten years have produced many more results than was originally anticipated. Investigations on the northern wall showed that 1) this wall was first constructed at the Antique period (for example,

---

*Seoul National University, Art History and Archaeology department, professor - jikim218@snu.ac.kr

the 1st century BCE - the 1st Century AD) 2) since its first construction, the wall was expanded and reconstructed several times up until the Sassanid Persian period 3) in this course of expansion and reconstruction, various construction technologies (such as mud brick) were adopted 4) this wall was mainly designed for the purpose of defence but the area where this wall was located (sometimes the wall itself) was used for mortuary practice.

Investigation on inner area of the Salbir site were able to reveal that 1) this site was occupied and played an important role as a capital city of Caucasian Albania from the Antique period (at least from the first Century BCE) based upon absolute and relative chronology; 2) the urban structure of the city was highly developed; 3) It was also possible to identify the various developed construction methods that were used to build the city walls and buildings; 4) the grave types and associated grave goods act to shed light on the nature of exchange relationship between Caucasian Albania and neighboring contemporary political groups, such as the Sarmatians or the Parthians; 5) the glass vessels, including those made of Roman glass, excavated from graves provide insights into the nature of cultural exchanges between the East and the West, which extended from Rome to the Korean peninsular and the Japanese archipelago.

Therefore, it is expected that the result drawn from any further excavation for next years in this site will act to illuminate the historical role and significance of this region in the Caucasus region since the Bronze Age and through to the ancient period and finally to the medieval period.

ПОХОД ПОМПЕЯ И ВОПРОС О ЮЖНОЙ ГРАНИЦЕ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ

1. Вопрос о южной границе Кавказской Албании остается одной из самых дискуссионных проблем в современной албанистике. Согласно армянской исторической традиции река Кура на протяжении всего исторического периода существования Кавказской Албании являлась границей между ней и Арменией. Азербайджанская историческая традиция наоборот считает, что базовой южной границей Албании является река Аракс и лишь в отдельные исторические моменты, на некоторое время, южной границей Албании становилась Кура.

2. В этом аспекте определенный интерес представляет поход римского войска под командованием Гнея Помпея во второй половине I в. до н.э. на Кавказ и, в частности, в Кавказскую Албанию. Согласно римским авторам Титу Ливию и Плутарху царь албан Оройз согласился пропустить римские войска через свои земли в соседнюю Иберию. Но Помпей решил остаться зимовать на правом берегу Куры, расположив свою армию на трёх близлежащих участках. Недовольный этим Оройз внезапно перешел Куру и атаковал одновременно все три римских отряда.

3. Если взять за основу армянский постулат, что Кура была южной границей Албании, то получается, что Помпей в Албанию не вторгался и, следовательно, договора с албанами не нарушал. Тогда возникает вопрос зачем албанам при полном отсутствии так сказать “casus belli” нападать на римлян. Нужны были веские основания чтобы албаны рискнули без поддержки других народов Кавказа напасть на римлян. Тем более, что тремя годами раньше, в 69 г. до н.э. албаны пришли на помощь армянскому царю Тиграну II, но совместное войско многих народов Кавказа всё равно было разбито римлянами.

4. Вывод здесь однозначный – римляне расположились зимовать на территории Албании, что было крайне

---

* кандидат исторических наук, доцент - kkoshkarly@yahoo.com

обременительно для местного населения. Только это могло послужить причиной нападения албан на зимовавших на правом берегу Куры римлян.

5. Таким образом анализ похода Помпея на Кавказ в I в. до н.э. опровергает утверждения армянской исторической традиции о Куре как постоянной границе между Арменией и Кавказской Албанией в период античности.

Karim Shukurov *

ALBANIA (CAUCASUS): HISTORICAL- DEMOGRAPHIC PLOTS

One of the most urgent problems in the history of Caucasian Albania is related to the study of its historical demography. The object of historical demography is the population, and the subject is the retrospective study of population growth and development. Other issues related to population growth and development, such as population dynamics, location, composition, migration, socio-economic background, and population policy, are also in focus. Taking this into account, in order to determine the current situation, a wide historiographical study was conducted on issues covering the subject of the general population, including historical demography, in Caucasian Albania. It is clear from the historiographical studies that in the works dedicated to the history of Caucasian Albania (K.V. Trever, K. Aliyev, T. Mammadov, etc.), the population is separated as a special issue, but here the ethnic composition of the population is considered as the main object of research. This tradition is continued as seen in the Ph.D. dissertation on the population of Albania (R.B. Guliyeva, 2014). Therefore, these studies can be considered mainly in the direction of studying the ethnic composition of the population. Population settlement can be discussed in the context of the study of the cities and other settlements of Caucasian Albania (I.L. Segal, 1907,

---

* General director of the Institute of History of ANAS, doctor of historical sciences, professor- shukurovkk@gmail.com

I.A. Babayev, 1990, G.A. Hajiyev, 2008, Jabiyev G., 2010, etc.). Issues such as the ethnic composition of the population, ethnic processes, and ethno-confessional composition have been studied more comprehensively. Thus, it is clear from the historiographical studies that although certain works have been done in the field of historical demography of Caucasian Albania, there is a need to solve this problem in a complex way. For this, first of all, the circle of the source base of the problem needs to be determined. Proceeding from the research on historical demographic sources, pre-writing (archaeological) and pre-statistical (holy books and documents of religious institutions, legislative acts, administrative geography, historical records, and works, etc.) can be distinguished here (K. Shukurov, 2004).

As one of the main aspects of the historical demography of Caucasian Albania, views on the population are examined for the first time based on the book of M. Kaghankatvatsi "History of the Aghuans," which is one of the main sources of the period. It is clear from the source that the author positively evaluates the large number of the population and notes with regret the factors that lead to its decrease (wars, famine, and diseases). The population is considered as a group that differs according to its ethno-confessional and social composition. Two chapters are devoted to family-marriage issues, etc. Another important aspect is the population dynamics and location of Albania. When talking about the historical and geographical territory of Albania, the provisions of Azerbaijani Albanian studies (F. Mamedova, 1986) are taken as a basis. Information on the number and dynamics of the population of Caucasian Albania and comparison with data from neighboring countries are analyzed. The ethno-confessional and social composition of the population and aspects of migrations are also studied. The importance of female figurines unearthed as a symbol of fertility is noted, on the basis of which it is clear that increasing the birth rate is one of the main goals in society. Thus, the study of some aspects of the historical demography of Caucasian Albania allows for further enrichment of knowledge about its history.

**THE TURKIC POPULATION OF CAUCASIAN CLBANIA ON
THE EVE AND DURING THE ISLAMIZATION OF THE
COUNTRY (VII–X CENTURIES)**

The Greater Caucasus Range is a natural border between a wide strip of the Eurasian steppes, stretching from the Pacific Ocean to Eastern Europe, and the South Caucasus being northern outskirts of the ancient agricultural civilizations of the Near and Middle East, or a border zone with nomads. The trade routes of the Silk Road between the Middle East and the Eurasian steppes included sections passing via the Caucasian passages and throughout the territory of Caucasian Albania. Merchants and nomad warriors, who raided the rich agricultural regions for profit in famine years, followed the same paths. Both trade interests and security problems forced the rulers of the regions bordering with nomads to seek stable and mutually beneficial relations with their neighbors. These relations were also an additional resource for countering the growing claims of the great states of antiquity and the Middle Ages seeking to control trade and communication routes leading to the steppe, from where both military threats emanated and caravans with expensive exotic goods of the Far East and Eurasian nomadic farms came.

In the middle of the 7th century, Caucasian Albania found itself between the Arab Caliphate, which replaced the Sassanid Empire in the Middle East, and the Khazar Khaganate, a powerful state of nomadic Turks, recreated on the fragments of the Western Turkic Khaganate. Throughout the relationship of the nomadic world with the Middle Eastern empires, starting from the appearance of the Huns in the middle of the 4th century, there was a gradual penetration and settling of the Turkic population down on the southern slopes of the Caucasian ridge in the lands and among the population of Albania, both as a result of peaceful trade relations and in the course of border

---

* ANAS Institute of Oriental Studies named after Z.M. Bunyadov, head of department, doctor of philosophy in history, Associate Professor - asadovfm@hotmail.com

guarding against warlike nomads. The ability to maneuver between regional forces made it possible for the rulers of Caucasian Albania to maintain their power in the country for another half a century after the Arab invasion.

Muslim Arabs were tolerant of the Christian population of the conquered regions if the terms of the peace treaty were observed, but, at the same time, they used all the possibilities of soft power to spread their ideology and cultural values - to Islamize the country. The continuation of the traditional policy of settling warlike nomads on the borders with the steppe after the Arab conquest of Albania was combined with the policy of spreading Islam. The opportunity for this was created by the possibility of free propaganda of Islam within the Khazar society and the trade partnership between the Arabs and the Khazars, achieved in result of the long Arab-Khazar wars.

Arab sources preserved the evidence of periodic migrations of the converted Muslim Khazars to the territory of Albania. The intensive trade of the Khazars in the Middle Eastern markets was provided by numerous goods brought by Khazar merchants in transit from the Far Eastern regions, as well as from territories subject to the Khazars themselves. The transportation of goods and the mobility of the population along the Silk Road routes passing through the territory of Albania led to the growth of trade centers with a multi-ethnic population. The economic advantages provided to Muslim merchants facilitated the spread of Islam among the urban population, especially among the categories of the people involved in trade operations and services offered to merchants. Trade operations and security of trade routes and caravans involved Turkic Khazar population, which acted during the existence of the Khazar Khaganate as a factor in the Turkization and simultaneously Islamization of the population of Albania.

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ ОБ УДИНАХ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ

История Кавказской Албании, этнический состав её населения, территория и расселение племен, наличие письменности и язык письменности находятся в центре внимания ученых и служат предметом жарких научных споров и дискуссий.

Вопросы, касающиеся ареала расселения племен Кавказской Албании, также остаются одними из самых важных, по которому консенсуса между учеными достичь до сих пор не удалось.

Большие споры вызывает место и роль удин, одного из древнейших автохтонных племен Кавказской Албании, в союзе кавказско-албанских племен и территория их расселения. Данные античных и средневековых источников трактуются учеными по-разному и приводят их порою к противоположным выводам. История как наука во все времена находилась под влиянием политики и идеологии. История удин как этноса ощутила это на себе самым непосредственным образом.

Одни ученые считают удин/утиев одним из ведущих племен Кавказской Албании. Ареал расселения удин/утиев определяется ими как территория между Курой и Араксом, включая обширную провинцию Ути, а также отдельные территории от побережья Каспийского моря до границы Иберии. Они высказывают предположения о родстве удин/утиев с древними кутиями и этиуниями. Часть современных исследователей считают язык кавказских албанцев – албанский/арранский язык, на котором говорили в том числе жители столицы Кавказской Албании Барды/Партава - идентичным удинскому языку, а между албанами и удинами ставят знак равенства, отмечая что этноним «удин» являлся самоназванием кавказских албан. С обнаружением и расшифровкой Синайских палимпсестов

---

* Член правления общественной организации "Удинская община" - oudinname@mail.ru

появились доказательства наличия в далеком прошлом полноценной литературы на албанском-древнеудинском языке.

Другие ученые, трактуя приводимые в древних источниках сведения исходя из своих личных интересов и предпочтений, всячески пытаются нивелировать положение и роль удин в Кавказской Албании. Так, А. Акопян в своей работе «Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках», не имея возможности игнорировать существование провинции под названием Ути, прибегает к всяческим ухищрениям, чтобы связать эту провинцию с Арменией и доказать полное отсутствие связи между топонимом Ути и удинами. Вот некоторые его доводы:

- «В античных источниках армянская провинция Утик выступает под названием Отена... Очевидно определенное различие (уди/ути-оте), из которого следует, что во всяком случае в античной традиции не осознавалась какая-либо связь между Утиком-Отеной и удинами-утиями».

- «В древнеармянских источниках термином «утийцы» называется население только провинции Утик. Население же левобережья Куры, т.е. территории расселения известных с XVIII века удинов [в изд. 2022 г. – с X века –А.К.] ни в одном контексте этим термином не обозначается».

Он приходит к заключению, что «по крайней мере с IV в. до н.э. невозможно говорить об обитании на территории провинции Утик неармянского, следовательно, и удинского населения». А объяснение названия провинции им предполагается следующее: «Провинция Утик получила свое название из-за того, что находилась напротив левобережных удинов-утийцев».

Тщательное и объективное научное исследование вопросов происхождения и этнополитической истории удин в период античности и раннего средневековья послужило бы прояснению многих спорных моментов истории Южного Кавказа и современного Азербайджана.

СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОЕ БЫТИЕ УДИН И СОВРЕМЕННОСТЬ: ОПЫТ ФИЛОСОФСКОЙ РЕКОНСТРУКЦИИ

За последние десятилетия, благодаря руководству Азербайджанской Республики, ученым и общественникам, стало традицией проведение в Баку международных конференций, посвященных исследованию богатого исторического, культурного, религиозного, лингвистического и этнического наследия Кавказской Албании. На этих форумах обсуждается история, социальная и религиозная жизнь многонационального азербайджанского общества, его неразрывной части - удинского этноса, история, язык, культурное и религиозное наследие, традиции и быт.

Согласно древним письменным источникам, удины имеют двадцатипятивековую историю; они испокон веков живут на территории Кавказа, их историческая Родина-Азербайджан. Жизнь среди представителей разных этносов и религий отразилось не только на языке, культуре, традициях, повседневной жизни и поведении удин, но и на их мировоззрении, т.е. системе взглядов на природу, общество, человека и его мышление.

Тысячелетия жизни в ареале полиэтничности и многоконфессиональности сформировали особую идентичность и ментальность, мир рационального и иррационального. Главным качеством бытия удин стали способность уважать партнера, вести равноправный диалог, слышать и слушать Другого, понимать мир Инаковости, жить в мире с инонациональными соседями. При этом они никогда не забывали о своей этнической и религиозной принадлежности, сохраняли верность обычаям и традициям своего народа.

---

* Волгоградский институт управления, доктор философских наук, профессор - rdanakari@mail.ru

Как сохранить себя, свое национальное прошлое в мультикультурной среде? В этой связи хотелось отметить роль религии. За 1700 лет жизни в рамках христианства национальные обычаи и традиции удин переплелись с православными. Кроме того, предписания и традиции, культы и обряды христианства этнизировались; теперь они стали восприниматься как национальные феномены, традиционные явления, присущие бытию удин - образу их жизни и поведению.

В силу обстоятельств удины превратили христианство в «домашнюю религию», т.е. свою веру они стали проявлять наедине, в домашней обстановке. После 1836 года многие предписания и обряды они совершали в кругу семьи, родных, близких и соседей (обращения к Богу, молитвы, зажигание свечей у святого камня, возле дома, по выходным); обряд жертвоприношения (петух, баран и др).

Еще одной особенностью социально-исторического бытия удин было стремление сохранить свой этнос, самосознание, путем исполнения культов, предписаний и заповедей христианства – религиозных праздников (Рождество, Пасха и др.), а также, что немаловажно, ритуальных, поминальных обрядов и традиций. Исполняя христианские обряды, они выполняли не только религиозный, но и национальный долг, постоянно ощущая свою принадлежность к исторической общности - удинскому этносу.

Таким образом, на протяжении многих столетий религия помогла удинам сохранить идентичность, осознавать принадлежность к единому этносу; обеспечивать преемственность, развивать духовность и традиций.

ЕВРЕИ В КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ. ПУТИ МИГРАЦИИ

Современная Азербайджанская республика исторически всегда находилась на перекрестке торговых путей. Здесь были завязаны интересы больших и малых государств. На территории республики происходил информационный обмен и междивизиционный диалог, который потоком шел с Запада и Востока, Севера и Юга. Здесь возникали и отсюда распространялись различные религиозные воззрения, которые сталкиваясь с проникающими сюда новыми верованиями, умело абсорбировались и приспособлялись к местным условиям.

На территории Кавказской Албании, евреи оказались после создания Киром II Великим Ахеменидской державы, в состав которой в результате победоносных войн вошли как современные азербайджанские земли, так и территория бывшего Вавилонского царства. После знаменитого эдикта Кира II от 538 года до н.э. часть вавилонских изгнанников вернулась на Родину, те же из них, кто остался в местах прежнего проживания, оказались в орбите экономической, политической и социальной жизни нового государства. Во II веке до н.э. был проложен Великий Шелковый путь - главная торговая артерия, соединявшая Китай со странами Европы, Центральной Азии, Ближнего и Среднего Востока. Значительный его отрезок проходил по территории Кавказской Албании, а поскольку евреи всегда были пионерами в освоении новых рынков, то наверняка они не упустили возможность торговать и в этой стране. В образовавшейся в 224 году Сасанидской империи евреи получили равные права и собственное самоуправление. Однако со временем в связи с распространением в стране христианства усилилась конфронтация между господствующей в Иране зороастрийской религией и новым верованием, адепты которого вели активную миссионерскую деятельность, а поскольку в те времена мало кто разбирался в тонкостях угрожавшего устоям Сасанидской державы мировоззрения, то религиозная

---

* доктор философии по политическим наукам - m-bekker@yandex.ru

нетерпимость затронула и евреев. «При царе Йездигерде II (438 – 451 гг.), по наущению магов, все иноверцы стали подвергаться гонениям и преследованию. Своего апогея религиозное противостояние достигло при царе Фирузе I (459-484 гг.). Кроме того, евреи оказались замешаны в движении маздакидов (481-529 гг.), что также не прибавляло им любви со стороны властей». Вторая волна миграции евреев в Кавказскую Албанию была связана с гонениями, которым евреи подверглись со стороны правителей Византийской империи армянского происхождения. Особым антисемитизмом отличался Ираклий I (575 - 641 гг.), который получил «титул» «исторический враг еврейского народа». Это он запретил исполнение иудейских обрядов вне частных домов, то есть фактически загнал евреев в подполье. В 614 году согласно его эдикту запрет стал тотальным, что вызвало новую волну их насильственного крещения. По его призыву подобные указы издали король франков Дагоберт I (626 г.) и лангобардский правитель Перктарит (661г.). После изгнания персов из Иерусалима (629 г.) Ираклий под давлением христианского духовенства приказал разрушить все имеющиеся в городе синагоги и истребить оставшихся там евреев. Начались жесточайшие погромы, после которых уцелели лишь те немногие, кто успел сбежать в Египет или укрыться в горах.

В 632 году Ираклий I издал эдикт о насильственном крещении всех оставшихся на территории империи евреев. Однако реализовать это, ему удалось только в Карфагене. Пытаясь довести до «конца» свою «вселенскую миссию», император обратился к королю франков с призывом истребить всех живущих в его стране евреев. Тот отказался. В 641 году, после смерти Ираклия I, константинопольские евреи присоединились к массовым волнениям против его вдовы».

KLASSİK ALBAN ƏNƏNƏLƏRİNDƏN NÜMUNƏLƏR: QRIZLARIN VƏ UDİLƏRİN TARİXİ-ETNOQRAFİK GÖSTƏRİCİLƏRİ

Qafqaz Albaniyasında əhalinin müxtəlif dillərdə danışdığı tarixdən də məlumdur. Araşdırmalar Qafqaz Albaniyasında türkmənşəli, qafqazmənşəli və iranmənşəli xalqların yaşadığını göstərmişdir. Azərbaycan xalqının etnik təşəkkülündə mühüm rol oynayan həmin xalqlar etnik adlarını tam və ya müəyyən qisim təhrif olunmuş formada indiki dövrə qədər qoruyub saxlaya bilmiş, alban ənənələrini öz dünyagörüşlərində, adət-ənənələrində, inanclarında yaşada bilməşdirlər. Musa Kalankatlunun, Strabonun və bir çox müəlliflərin əsərlərindən Albanların xristianlığa qədər Aya, Günəşə, suya, torpağa, ağaca, dağa, torpağa sitayiş etdiyi məlumdur. Təbiət qüvvələrinə sitayiş həm qafqazdilli, həm də türkdilli Altay və Sibirin müxtəlif türkmənşəli xalqların arasında da rast gəlinir. Alban mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan astral inanclar, təbiət qüvvələri ilə bağlı simvolik işarələr, həmin işarələrin qəbirüstü abidələrdə və müqəddəs məkanlarda əks etdirilməsi və mənalari araşdıraraq təhlil edilmişdir. Tarix boyu müxtəlif din və mədəniyyətlərdən təsirlər olsa da Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların adət-ənənələrində və dünyagörüşündə qədim inanclar sisteminin qalıqları sonrakı dinlərin düşüncə tərzii ilə birləşdirilərək özünəməxsus formada yaşadılmışdır. Tədqiqat mövzumu olan Şahdağ xalqlarından biri qırızların və udilərin mənşəyi, tarixi və etnoqrafiyası ilə bağlı araşdırmalar bu etnosların Qafqazın antik və orta əsr mədəniyyətinin əsas yaradıcılarından sayılan alban tayfalarından olduqlarını söyləməyə əsas verir. Qırız və udi dilində danışanların sayının az olmasına baxmayaraq, öz dillərini, tarixi-etnoqrafik kimliklərini günümüzədək yaşatmağı bacarmışlar. Qırız və udi dili Qafqaz dilləri ailəsinə daxil aid olub ərazi baxımından yaxınlığı olmasa da lüğət fondundakı sözlərin oxşarlığı, məsələn, - qırızlarda yin – udi dilində yan (biz), “vin”-

---

* AMEA, Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, kiçik elmi işçi - nezreshalbusova@gmail.com

“van”(siz), mez-muz (dil), arfar-afar (qutab), mux-mu (arpa), moqul-muqul /mugul/mungul (süpürgə), nis[^]i- ğusmi (pendir) , yeç - e^vs^v (alma), meğ - məq, məx (pəlid), mec-mec (gicitkən) və s., eləcə də din fərqlinin olmasına baxmayaraq ənənələrdəki oxşarlıq bu xalqların tarixi köklərinin bir olmasından qaynaqlanır. Dillərin qohumluğu onların bir kökdən ibarət olmasını göstərir. Dil elə bir güzgüdür ki, xalqın tarixi, dünyabaxışı, adət və ənənələri bu və ya digər şəkildə həmin güzgüdə öz əksini tapır. Hər iki etnosun lüğət fondunda türk dilindən sözlərin, eləcə də ortaq adət-ənənələrin olması isə həmin xalqların əzəldən birgə yaşayışından irəli gəlir. Məqaləmizdə Alban tayfalarının birbaşa varislərindən olan hər iki etnosun milli ənənələrində alban dünyagörüşünün izlərini, xristianlığa qədərki inancların mərasimlərində, dünyagörüşündə, inanclarında, eləcə də həmin ənənələrin dillərində qorunub saxlanılmış oxşarlıqlarını əks etdirməyə çalışacağıq. Məqalə qarşılıqlı-müqayisəli araşdırmalar nəticəsində qızlar və udlar arasındakı etnogenetik və etnomədəni bağların həm dil faktoru ilə, həm də inanclar və ənənələrdəki oxşar xüsusiyyətlərlə araşdırılması baxımından elmi əhəmiyyətlidir.

Samirə Hadiyeva*

DİN XADİMLƏRİNİN ALBANIYANIN İCTİMAİ - SIYASİ HƏYATINA TƏSİRİ

IV əsrin əvvəllərində dövlət dininə çevrilmiş xristianlıq Albaniya tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil etmiş, onun ictimai, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır.

Xristianlığın dövlət dininə çevrilməsinə baxmayaraq, ilkin mərhələdə (IV-V əsrlər) hələ də ölkədə geniş xalq kütlələrinin dininə çevrilə bilməmiş, alban ruhaniliyi iqtisadi və siyasi cəhətdən zəif

---

* AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, kiçik elmi işçi - samira1997hadiyeva@gmail.com

olmuşdur. Hətta alban ruhaniləri kilsə problemlərinin həllində belə aparıcı rol oynaya bilmirdilər. Kilsə qayda – qanunlarının şərtləri şahın iştirakı ilə zadəganlar və ruhanilər tərəfindən işlənib hazırlanırdı. Əyanlar və şah öz möhürlərini vurduqdan sonra bu sənədlər hüquqi qüvvəyə minirdi.

Bəhs etdiyimiz bu durğunluq, V əsrin sonuna kimi davam etmişdir. Arşaki şahlarının dəstəyi ilə xristianlıq yeni feodal cəmiyyətinin ideoloji əsasına çevrilə bilmişdir. V əsrin sonunda Alban şahı III Mömin Vaçaqanın Aquen kilsə məclisini çağırması isə kilsə üçün vahid sistem yarada bilmişdir. Məclis xristianlığın, kilsə təşkilatının, din xadimlərinin mövqeyinin möhkəmləndirilməsi baxımından həlledici rol oynamışdır. Bu məclisdə şah və onun ailəsi ilə yanaşı ölkənin din xadimlərində iştirak etməsi, həmçinin şahların din xadimlərini yüksək mənəbli əyanlara bərabər tutması din xadimlərinin ölkənin müxtəlif sahələrində söz haqqına malik olmasından xəbər verirdi. Fəridə Məmmədovaya istinadən deyə bilərik ki, bu dövrdə, dövlətdə saray məhkəməsi ilə yanaşı geniş və yepiskop məhkəmələrindən ibarət kilsə məhkəməsi də fəaliyyət göstərirdi.

VI-VII əsrlərdə Mehranilərin hakimiyyəti dövründə isə din xadimlərinin, Alban kilsəsinin iqtisadi və siyasi mövqeyi artdı. Kilsə feodalizm quruluşuna müvafiq daxili idarə sistemini gücləndirdi. Din xadimləri, alban ruhaniləri dövlətin mühüm qərarlarında fəal iştirak etməyə başladılar. Həmçinin, Qafqaz Albaniyasının on dördüncü katolikosu olan Viro da din xadimi olaraq bu ölkənin tarixində mühüm yer tutmaqdadır. Xüsusilə də, ömrünün son 5 ili (626 - 630-cu illər) Albaniyanın siyasi tarixində önəmli yerə malikdir.

Belə ki, katolikos Viro Sasani-Bizans arasında gedən müharibədən istifadə edərək, 603/4 cü ildə Albaniyada Sasani hökumranlığına qarşı üsyana başçılıq etmişdir. Təəssüf ki, Sasani zülmünə qarşı olan bu Albaniya üsyanı haqqında Musa Kalankatlının “Alban tarixi”ndən başqa digər mənbələr susmaqdadır. Nəticə də üsyan yatırılmış, katolikos Viro isə 25 il Sasani sarayında həbsdə qalmışdır. Lakin həbsdə olduğu müddətdə belə II Xosrovdan Mehranilər sülaləsindən olan Albaniya knyazlarına “Girdiman hakimi və Albaniya ölkəsinin knyazı” ləqəbini verməsi haqda sərəncamın verilməsinə nail olmuşdur. Şahın Viroya bu münasibəti isə II Xosrovun özünü xristianlarla əhatə etməsi ilə izah olunur.

VII əsrin 20-cu illərinin sonunda xəzərlərin Cənubi Qafqaza yürüşü zamanında da katolikos vəzifəsi tutmağına baxmayaraq, Albaniyanın yeganə başçısı olaraq (Sasani mərzbanı ölkədən qaçmışdı) ölkəni dağıntıdan xilas etmək üçün xəzərlərlə danışığa girmiş və Xəzər xaqanı Şatın qərargahına getməyə müvəffəq olmuşdur.

Belə ki, Albaniya tarixində katolikos Vironun qısamüddətli fəaliyyəti, onun həm kilsə və dövlət başçısı vəzifəsində ağıllı bir dövlət xadimi olduğunu, həmçinin onun timsalında din xadimlərinin dövlətin ictimai - siyasi həyatına təsirini ortaya qoymağdadır.

Ruqiyyə Piriyyə*

AQUEN KİLSƏ MƏCLİSİNİN QƏRARLARININ QAFQAZ ALBANİYASININ İCTİMAİ HƏYATINDA YERİ VƏ ROLU

Aquen kilsə məclisinin qərarlarının çox böyük tarixi əhəmiyyətə malik mənbə hesab edilir. Bu sənəd erkən orta əsrlər Albaniyasının müxtəlif sosial təbəqələrin sosial və hüquqi münasibətlərini üzə çıxaran yeganə tarixi-hüquqi sənədidir.

Aquen kilsə məclisi Qafqaz Albaniyasının Arşakilər sülaləsindən sonuncu hökmdar III Mömin Vaçaqanın dövründə çağırılmışdır. III Vaçaqan yadelli qüvvələrin assimilyasiya siyasətinə qarşı dayana biləcək yeganə qüvvəni- Alban kilsəsini iqtisadi cəhətdən gücləndirməyi önəmli məsələ hesab edirdi. Lakin ölkədə siniflərarası mübarizə baş alıb gedirdi və buna görə də qanunların mətnlərində əsas məsələ kimi əyanlarla ruhanilər arasındakı münaqişələrin dinc yolla həll olunması qoyulmuşdur.

Aquen kilsə qanunları giriş və 21 maddədən ibarətdir, həmçinin ayrıca nəşri mövcud deyildir. Hazırda əlimizdə olan nümunə məlum olmayan alban orijinalının tərcüməsidir. Bu qanunlar Moisey Kalankatlunun “Alban tarixi” əsərində və “Erməni qanunları”

---

* AMEA Tarix İnstitutu, doktorant - ruqiyye9889@gmail.com

(Kanonagirik) kitabında nəşr olunmuşdur. Giriş hissəsində Aquen kilsə məclisinin çağırılma səbəblərindən bəhs edilmişdir. Kanonagirik ilk dəfə 719-725-ci illərdə Hovhannes Odznetsi tərəfindən tərcümə edilmiş və orijinal mətnlər əsasında tərtib edilmişdir. Bizə gəlib çatan və Aquen qanunlarını ehtiva edən Kanonagirkin ən qədim erməni əlyazması 1098-ci ildə Kilikiyada köçürülmüşdür. Aquen Şurasının dekretləri şəklində 1838-ci ildə A.Ançarakyan tərəfindən erməni qanunları ilə birlikdə latın dilində nəşr edilmişdir.

Qanunların verilməsini doğuran müxtəlif səbəblər var idi. Bunlardan biri ruhanilərlə ruhani olmayanlar arasında, eyni zamanda azatlarla sadə əhali- ramiklər arasındakı münafişələrə son qoymaq məqsədi idi. Yəqin ki, bu ziddiyyətlər alban cəmiyyətini narahat edən səviyyəyə çatmışdı və buna görə də təcili qərarların qəbul edilməsi üçün kilsə məclisi toplanmışdı. Lakin “azatlarla ramiklər arasında olan çəkişmələrin” müddəalarda öz əksini tapmaması, qanunların bizə tam şəkildə gəlib çatmadığını deməyə əsas verir.

Ümumilikdə qanunları öz xarakterinə görə dörd qrupa bölmək mümkündür: 1) ruhanilərə aid olan qanunlar; 2) ruhanilərlə əyanlar arasında olan münasibətləri tənzimləyən qanunlar; 3) ruhanilərlə əhali arasındakı münasibətləri tənzimləyən qanunlar; 4) yalnız hüquqi səciyyə daşıyan qanunlar

Göründüyü kimi, qanunların böyük əksəriyyəti ictimai və dini münasibətləri nizamlamaq məqsədi daşıyırdı. Bir və ikinci qrupa aid olan qanunlar kilsə iyerarxiyasını möhkəmləndirir, aşağı vəzifəli kilsə xadimlərinin yuxarı vəzifəli kilsə xadimləri qarşısındakı vəzifələrini müəyyənləşdirir. Məsələn, XX maddə ruhanilərin, xüsusilə yepiskopların hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə həsr olunmuşdur. Bu normalar yepiskopların nüfuzunun və hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi, habelə onların "gəlir"dəki payının saxlanması məqsədini güdürdü. Aquen qanunlarının XVII, XX və XXI maddələri azatlarla ruhanilər arasında iqtisadi və siyasi zəmində baş verən zümrələrarası mübarizəni özündə əks etdirir.

Üçüncü qrupun qanunlarında əsas diqqət ruhanilərin maddi cəhətdən təmin olunmasına yönəldilmişdir. Ruhanilər əhalidən çoxsaylı vergilər (məhsul vergisi, onda bir vergisi, can vergisi, ruhun rahatlığı üçün vergi) alırdılar.

Dördüncü qrupa məxsus qanunlar əsasən hüquqi səciyyə daşıyır. Aquen kilsə məclisinin X və XI qanunları isə nikah-ailə

münasibətlərini əks etdirir. XI qanunda cadugərlərə müraciət olunması da qadağan edilirdi və bu fəaliyyətinə görə müqəssir olan şəxslər üçün ölüm cəzası nəzərdə tutulurdu.

Ümumilikdə, Aqven kilsə qanunları Albaniyada feodal münasibətlərinin inkişafını izləməyə imkan verir və bu qanunlar sayəsində, alban cəmiyyətində kilsəyə verilən böyük səlahiyyətləri müşahidə etmək imkanımız yaranır.

**QAFQAZ ALBANİYASI XRİSTİANLIĞA QƏDƏRKİ VƏ
XRİSTİANLIQ DÖVRÜNDƏ**

**CAUCASIAN ALBANIA BEFORE AND DURING
CHRISTIANITY**

**КАВКАЗСКАЯ АЛБАНИЯ ДО И ВО ВРЕМЯ
ХРИСТИАНСТВА**

QƏDİM ALBANLARIN DİNİ İNAMLARININ TARİXİ KÖKLƏRİ

Azərbaycanın qədim dövlətlərindən olan Qafqaz Albaniyasının əhalisinin etnik tərkibi yekdil olmadığı kimi burada xristianlığa qədərki dövrdə yayılmış dini inanclar da müxtəlif olmuşdur. Lakin etnik tərkiblə müəyyən dini inanc həmişə uyğun olmaya bilərdi. Albaniyanın qədim dini inancları barədə Antik dövr müəlliflərinin əsərlərində məhdud məlumatlara rast gəlinir ki, bunlar da həmin inancları tam əhatə etmir. Buna görə də arxeoloji abidələr, qazıntılar zamanı aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri albanların qədim inancları barədə əyani məlumatlarla yanaşı onların daha qədim dövrlərə bağlı olmasını göstərir. Bunlar müxtəlif tip qəbir abidələri və dəfn adətləri, astral inanclar, heyvan kultu və s. dini görüşlərdir.

Arxeoloji qazıntılarla Albaniya ərazisində 7 tip qəbirlərin olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Onlardan daha geniş yayılanı torpaq qəbirlərdir. Bu tip qəbirlər isə Azərbaycanın hər bir bölgəsində hələ Neolit dövründən başlayaraq alban dövrü də daxil olmaqla islama qədərki bütün tarixi mərhələlərdə dəfn adətlərində əsas yer tutmuşdur. Bütün bu tarixi dövrlərdə əhalinin dini inancları ilk növbədə məhz qəbir abidələrində, dəfn adətlərində özünü büruzə verir. Qəbirlərdəki dəfn qaydaları, orada yerləşdirilən maddi mədəniyyət nümunələri, onların qoyulma vəziyyəti dəfni icra edən insanların axirət dünyasına inanclarla birbaşa bağlı olmuşdur.

Qədim Albaniyada astral inanclar – Günəşə və Aya sitayiş ən geniş yayılmış dini inanclar olmuşdur. Antik müəlliflər, xüsusilə də Strabon bu barədə məlumatlar vermişlər. Bu məlumatlarda Albaniyadakı astral inanclar yunan-roma mədəniyyətlərindəki analoji inanclarla eyniləşdirilmiş və eyni adlarla ifadə olunmuşdur: Helios (Günəş) və

---

* AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, şöbə müdiri, tarix elmləri doktoru, professor - necef_museibli@mail.ru

* AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, aparıcı elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent - akhundova_62@mail.ru

Selena (Ay) allahları. Elmi ədəbiyyatda da albanların bu allahlara sitayiş etməsi məhz Antik dövr müəlliflərinin əsərlərinə istinadla şərh edilmişdir və belə bir təsəvvür yaranmışdır ki, sanki Albaniyada astral inamlar yunan-roma mədəniyyətlərinin təsiri altında yaranmışdır. Halbuki antik dövr müəllifləri mənsub olduqları yunan-roma mədəni mühitinə uyğun olaraq albanların da oxşar inanclarını belə adlandırmışlar. Qədim dünyanın əksər xalqlarında olduğu kimi albanlarda da Günəşə və Aya sitayiş daha qədim dövrlərdən mövcud olmuş, Albaniya dövləti dövründə də davam etmiş və daha da genişlənməmişdir. Günəşə və Aya sitayişin izləri Azərbaycanın Tunc-İlk Dəmir dövrü qəbir abidələrinin quruluşunda, qayaüstü rəsmlərində, keramika məmulatı üzərindəki ornamentlərdə, bəzək əşyalarının tərtibatında əks olunmuşdur.

Hələ Xalkolit və İlk Tunc dövrlərindən (e.ə. IV–III minilliklərdən) başlayaraq qəbir abidələrinin quruluşunda aypara formalı strukturlara rast gəlinir. Belə ki, Daşkəsən rayonundakı 1 №-li Xaçbulaq kurqanında, Şəki rayonundakı 2 №-li Küdürlü kurqanında, Ağstafa rayonundakı 3 və 14 №-li Soyuqbulaq kurqanlarında, Qəbələ rayonundakı 2 və 3 №-li Əmili kurqanlarında daşlarla və oxra kütləsi ilə qurulmuş aypara şəkilli strukturlar aşkar edilmişdir. Son Tunc–İlk Dəmir dövrünə, yəni bilavasitə alban mədəniyyəti ərəfəsinə aid Zəyəmçay (Şəmkir rayonu) və Tovuzçay (Tovuz rayonu) nekropollarındakı bəzi qəbirlərdə çay daşlarından qurulmuş “ayparalar” aşkar edilmişdir. Əlbəttə, qəbir abidələrindəki bütün bu strukturlar bilavasitə dini inamlarla bağlı olmuşdur. Antik Albaniya dövründə isə astral inamlar, xüsusilə də Aya sitayiş daha da genişlənməmişdir. Strabonun məlumatına görə Albaniyada daha çox Selenaya – Ay ilahəsinə səcdə edirlər və onun məbədi İberiya yaxınlığındadır. Elmi ədəbiyyatda Albaniyanın şimal bölgələri hüdudlarında bu məbədin ünvanı barədə diskussiyalar aparılmaqdadır. Antik Qəbələ şəhər yerində arxeoloji qazıntılarla aşkara çıxarılmış oval planlı tikililərin Selenanın – Ay ilahəsinin məbədləri olması istisna deyildir. Gələcək tədqiqatlar bu məsələyə daha dəqiq aydınlıq gətirə bilər. Qədim dövrlərə aid Ay ilə bağlı inamların (qəbirlərdə aypara şəkilli strukturlar) sonrakı Albaniyanın şimal bölgələrində yayıldığı məlum olur. Maraqlıdır ki, Antik dövrdə də Aya sitayişin Albaniyanın məhz şimal bölgələrində daha çox yayıldığı müşahidə edilir. Həmin bölgədən aşkar edilmiş keramika məmulatı üzərində

çoxsaylı aypara təsvirləri, Ay məbədinin bu ərazidə lokalizasiyası belə düşünülməyə əsas verir.

Albanların dini inanclarında heyvan kultu da geniş yer tutmuşdur. Kütləvi istehsalın məhsulu olan saxsı qabların, bəzək əşyalarının ornamentlərində, bədii tərtibatında bu inancların təzahürləri aşkar şəkildə əks olunmuşdur. Heyvan kultunun obyektləri at, it, maral, öküz, qoç, ilan, müxtəlif quşlar olmuşlar. Alban dövrünə qədərki Xocalı–Gədəbəy mədəniyyətinə aid qəbir abidələrində sadalanan heyvanların hamısının bütöv halda və ya müəyyən hissələrinin dəfn olunduğu aşkar edilmişdir. Saxsı qabların üzərində isə bu heyvanların rəsmlərindən ibarət kompozisiyalar təsvir olunmuşdur. Dini inancların təzahürü olan bu ənənələr irsi olaraq Antik Albaniya dövründə də davam etmişdir.

Рауф Меликов*

ДРЕВНИЕ ВЕРОВАНИЯ И ХРИСТИАНСТВО В АЛБАНИИ

Первые в письменных источниках сведения о религиозных воззрениях населения Албании мы встречаем в «Географии» Страбона (I в. до н.э. – I в. н.э.). По Страбону, албаны поклоняются трём основным божествам, отдавая предпочтение Селене. Одно из них – Гелиос, бог Солнца (=Митра), второе – верховный бог Зевс (=Ахура Мазда), третье божество именуется Селеной, богиней Луны (=Анахита). Эта триада божеств свидетельствует о проникновении в Албанию зороастрийских идеологических представлений. Античный автор сообщает о существовании в Албании храма и храмовой области богини Луны. Здесь практиковалось ритуальное умерщвление и гадание по трупам иеродула.

---

* Институт Истории имени А.А.Бакиханова НАНА, ведущий научный сотрудник, доктор философии по истории - raufmalikov@list.ru
raufmalikov@yahoo.com

Судя по описанному Страбоном погребальному обычаю каспиев, среди них были распространены зороастрийские (или маздеистские) религиозные воззрения. Следовательно, зороастрийские верования были распространены в Албании ещё задолго до распространения христианства.

По сообщению Помпония Мелы (I в. н.э.), остров Талга в Каспийском море (вероятно, остров Пираллахи) у окрестных жителей считался священной землёй.

По сведениям письменных источников, в I–II вв. в Албании в результате миссионерской деятельности начинается распространение христианства и строительство храмов.

Ритуальные убийства, отмеченные выше в храмовой области богини Луны, нашли отражение и в погребальных обрядах албанцев. В Мингячевире (Калагет) археологи обнаружили два срубных погребения, датируемых II–III вв. н.э. В одном из них находился женский скелет, который помимо погребального инвентаря, сопровождали три черепа, лежащих под ногами погребённой. В другом срубе был найден скелет, у ног которого находился другой скелет в сильно скорченном виде и с трещиной в височной части черепа. Эти обстоятельства дали возможность археологам предположить существование погребального обычая умерщвления другого человека ударом в висок и положение его у ног погребённого. Помещение девяти черепов у ног погребённого зафиксировано также в каменном ящике, обнаруженном близ Сартачал (Борчалы). В Дербендском могильнике центральное погребение сопровождалось, помимо захоронений черепов, погребением женщины. Близкое сходство некоторых деталей захоронений, особенно положение черепов под ноги умершего, зафиксированное в Дербендском и Мингячевирском могильниках, причём в синхронных погребениях, позволяет предположить идентичность идеологических представлений и погребального ритуала у различных племён Албании.

С середины III в. сасанидские шахиншахи стали вести активную политику по распространению зороастризма в Албании.

В начале IV в. албанский царь Урнаир и албанская знать приняли христианство. Сначала оно не получило повсеместного

распространения, среди большей части простого населения продолжали бытовать древние верования. Из «Истории Албании» Моисея Каланкатуйского следует, что даже после принятия христианства в Албании в начале IV в. здесь существовали ведьмы, колдуны, языческие (также и зороастрийские) жрецы, секты персторезов и отравителей. Хотя албанские цари вели борьбу против язычников и зороастризма, но в определённых политических ситуациях то переходили в зороастризм, то вновь принимали христианство.

В середине V в. сасанидский шахиншах Йездигерд II начал гонения на христиан в Албании. Однако после ослабления Сасанидской державы начался обратный процесс. Церковные каноны, принятые в 488 г. на Агуэнском соборе, являются следствием ярко выраженной антисасанидской и антизороастрийской политики албанского царя Вачагана III. Некоторые статьи Агуэнских канонов были направлены именно против зороастрийских и языческих обычаев, а также против различных сект.

Эльнур Велиев *

ЗОРОАСТРИЗМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ (НА ОСНОВЕ ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ И ПАМЯТНИКОВ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ I – VII ВВ).

Изучение зороастризма очень важно в аспекте исследования исторического, религиозного, материально-культурного наследия этносов Азербайджана, Ирана и Центральной Азии.

---

* Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА, ведущий научный сотрудник, доктор философии по истории, доцент - veliyevelnur68@gmail.com

Традиции этого учения сохранили следы в сознании этих народов.

Зороастризм, как учение мирового значения, оказало влияние на мировые религии и культуры.

По мнению многих исследователей, зороастризм возник на северо-востоке Ирана в I тыс. до н.э. в качестве новой религии Ирана и Центральной Азии на основе религиозных верований и мифических представлений древнеиранских племён. Мифические образы, существующие в мировоззрениях древних ариев, нашли своё отражение в «Авесте»: Фараваши, Аша, Даена, Митра, Веретрагна, Хварна, Рашну, Ваю, Гуеш, Урван, Сраоша, Ардвиг-сура Анахита и др. Следует отметить, что пророк Зороастр отрицал поклонение разным богам. Учение пророка Зороастра выражено в вере в единого Бога в Ахурамазду. Главной основой раннего зороастризма был монотеизм. Однако позднее эта религия превратилась в монотеистическую религию. Зороастрийское учение оказало влияние на манейское, маздакийское, а позднее и на хуррамитское движения. Для определения религиозных мировоззрений раннего средневековья особое значение имеет изучение археологических материально-культурных образцов (торевтики, грифонов, печатей, погребений, храмовых памятников) Северного Азербайджана (Кавказской Албании).

В раннем средневековье основой политики сасанидского шаха Ездегирда II было превращение зороастризма в государственную религию для насильственного насаждения албанам и грузинам огнепоклонничества с целью их культурно-идеологической ассимиляции. В связи с этим для распространения зороастризма Ездегирд II отправил из Ирана на Южную Кавказ 700 жрецов, из которых 300 предназначалось только для Кавказской Албании. Основные следы зороастризма прослеживаются в Шемахе, Нахчывани, Мингячевире, в Талыш-Муганском регионе.

Являясь важной частью культуры и истории Азербайджана, зороастризм оставил следы в материальной и духовной культуре, в общественно-политической и идеологической жизни, и поэтому изучение этой проблемы актуально для азербайджанской историографии. Особое значение имеет

изучение связей христианской и зороастрийской культур в средневековой истории Азербайджана.

Азербайджан является одним из религиозно-культурных центров древнего зороастризма, изучение которого определяет его место в истории Ближнего Востока.

Məhəbbət Paşayeva*

İLK XRİSTİAN MISSIONERLƏRİNİN QAFQAZ ALBANİYASINDA FƏALİYYƏTİ

Azərbaycan ilk xristian icmalarının meydana gəldiyi ölkələr sırasındadır. E.ə. IV – e.VIII əsrinin əvvəllərində bu torpaqlarda mövcud olmuş Qafqaz Albaniyası dövlətinin coğrafi mövqeyi, ticarət yollarının kəsişməsində yerləşməsi bu torpaqları çox qədim dövrlərdən bəri siyasi-ideoloji proseslərin mərkəzinə çevirmişdi. Qafqaz Albaniyası, məsafənin uzaqlığına baxmayaraq, Yerusəlim əraziləri ilə iqtisadi-siyasi, eyni zamanda mənəvi bağları olduğu üçün xristianlıq bu ərazilərə hələ İsa Məsihin və onun həvarilərinin dövründən nüfuz etmişdir. Bunu həm mənbələr, həm də tarixi-etnoqrafik məlumatlar təsdiq etməkdədir.

Xristianlıq ideyalarını təlqin etmək üçün eramın ilk illərindən Yerusəlimdən, Suriyadan Qafqaz Albaniyası ərazisilərinə qədər uzaq məsafə qət edən ilk xristian missionerləri Qafqazda yerli tayfaların qatı bütpərəst ənənələrilə rastlaşaraq çox zaman burada qətlə yetirilirdilər. Qafqaz Albaniyasında xristian icmalarının yaranma tarixi Apostollar Varfolomey, Faddey və xüsusilə də, Faddeyin tələbəsi Müqəddəs Yeliseyin adı ilə bağlıdır

Təqdim olunan araşdırma antik mənbələrə, XIX-XX əsrlərə aid tarixi-toponimik materiallara və arxeoloji-etnoqrafik ekspedisiyaların

---

* AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, baş elmi işçi, tarix elmləri doktoru, professor - pashaveva.m@gmail.com

hesabatlarına əsaslanaraq Azərbaycanın xristian keçmişinin əsas məqamlarından biri - ilk xristian missionerlərin Qafqaz Albaniyasındakı fəaliyyətinə həsr edilmişdir. Araşdırmada Qafqaz Albaniyasında xristianlığı təbliğ edən ilk missionerlərin Suriya və Yerusəlimdən Albaniyaya uzanan yol xəritəsi, Varfolomey, Faddey, Yelisey və onların ardıcıllarının Qafqaz Albaniyasındakı dini fəaliyyəti araşdırılmış, xüsusilə də, Albaniya torpaqlarında faktiki olaraq ilk alban kilsəsinin əsasını qoyduğu üçün albanların ən çox sitayiş etdiyi müqəddəsi Yelisey və tələbələrinin aqibəti ilə bağlı miflərin günümüzədək uzanan izləri üzə çıxarılmışdır. Araşdırmada ilk xristian missionerlərinin adıni daşıyan və onların Albaniyadakı dini fəaliyyətini əks etdirən Ürəkvəng /Urekan monastırı Tərtər r. Talış k), Xudavəng monastırı (Kəlbəcər), Müqəddəs Yelisey, Amaras monastırı, Agoglan, həmçinin Beyləqandakı Cərçiş peyğəmbər adı ilə müqəddəsləşdirilən suriyalı missioner müqəddəs Georgi ilə bağlı tarixi-etnoqrafik məlumatlara yer verilmişdir.

Antik mənbələr, XIX-XX əsrə aid arxeoloji-etnoqrafik, arxiv və toponimik materiallar, həmçinin Qəbələ bölgəsində apardığımız etnoqrafik çöl tədqiqatları əsasında Müqəddəs Yeliseyin və tələbələrinin Qafqaz Albaniyası torpaqlarında qətlə yetirildiyi ərazilər-*Zərquni vadisi*, *Qomenk* toponimlərinin lokalizasiyası; alban müəllifi Kalanakatuklunun məlumat verdiyi Yeliseyin öldürüldüyü «Zərquni vadisindəki büt-pərəstlərin səcdəgahı»nın Zaragan kəndi ərazisindəki qədim atəşgah yeri olduğu; Müqəddəs Yeliseyin nəşinin xəndəyə atıldığı Homenk adlı yerin Bum kəndində qədim qəbiristanlıqda *Yelsuy baba* adı ilə bilinən ziyarətgah ərazisi olduğu müəyyən edilmişdir.

Qəbələ bölgəsində son illərdə apardığımız etnoqrafik çöl tədqiqatları nəticəsində Bum kəndində Yeliseylə bağlı bu qədim alban ziyarətgahının günümüzədək qorunub qaldığı, xüsusilə də, xristian Nic kəndində alban xristian ənənələrini günümüzədək yaşadan udiərin XX əsrin ortalarında Yeliseyin burada öldürüldüyünə inanaraq hər il ziyarətə gəldikləri qeydə alınmışdır. Eyni zamanda Qəbələnin Bum, Həzrə, Dizaqlı, xüsusilə də, udiələrin məskun olduğu Nic kəndində Yelisey mifi ilə bağlı inancların bu gün də xalqın yaddaşında öz canlılığını qoruyub saxladığı təsbit edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, birbaşa Yeliseyin Albaniyadakı missionerlik fəaliyyəti bağlı *Kala Gerges* (Oguz), *Kala Tsisik*, *Komrat* (Qəbələ r. Dizaqlı k.), *Çotari*

(Qəbələ, Nic) kimi qədim alban məbədləri bölgənin həm müsəlman, həm də xristian əhallisi- udlərin dini bayramlarda getdikləri əsas ibadət yerləridir.

Francesco Mazzola*

CHRISTIANITY IN CAUCASIAN ALBANIA

Following my intervention at the 2011 International Conference held in Bakù, I am now describing different aspects of the Christianity evolution since the erection of Saint Elyshe of Kish church on the ruins of a pagan building. Liturgy celebrated by the founder of the church has traced the architecture guide of the Christian temple. There are many interpretation about the origin of the St. Elishe church despite various archaeological investigation and scientific tests. Changes of the basic structure and architecture of the synagogue because of the new liturgy help also to follow up the Christianity evolution in Albania Caucasia.

Although it is now recognized that Azerbaijan is home to communities with diverse cultures and beliefs, it is little known that it was the historic cradle of the Caucasian Albanian Church. An Orthodox, apostolic and autocephalous Church, born in the heart of a great kingdom now considered extinct, known as the Albania of the Caucasus. The Albanian Church, having often expressed a desire for autonomy and even autocephaly towards the Armenian and Georgian Churches, paid a high price. A country of the Caucasus, Azerbaijan, since the dawn of time, has always been nourished by multiple cultural, cultural and linguistic influences from the north and the south. These influences have helped shape its centuries-old history and forge its pluralistic national identity. Located on the ancient Silk Road, the simple deposits of ancient currencies reveal the complexity of the trade that the Caucasus has witnessed since ancient times. The sixty or so languages spoken in these mountains, corresponding to as many ethnic groups, allow you to get a first idea of this fascinating linguistic museum.

---

* Professor of Milan Polytechnic University, architect - savemif@gmail.com

Inscription and antic different languages have been useful to identify the culture and literatures referred to the Christianity born in Albania Caucasia since the first century AD. In Albania Caucasia churches were created first by the preaching of the apostles, by their disciples and members of the Jerusalem Church, then by Jews driven out from Rome, including Christian Jews. The Albanian Church was created also with the blessing and consecration of the patriarch of the Jerusalem Church, Jacob, the Lord's brother. This is the first apostolic period of Christianity in Albania. This is how Christianity has continued to modify the interior of the sinagogues used by Jewish settlements were placed since 2 centuries BC. From these elements we understand that liturgy is the only means capable to determine and maintain the foot print of the Christianity. It is the beginning of the second phase of the development of Christian architecture that will extend from the fourth to the seventh century. Christianity thus became an important factor in the unification of the Albanian multiracial state. The places of ancient cults serve as the foundation for the construction of basilicas and churches. Domed temples are characteristic of the specific religious architecture of Caucasian Albania. They are the signs of the evolution of architecture, from the ancient pagan temple to the Christian church, from the circular vault with eight columns to the tetraconch. The simplicity and primitiveness of the forms of religious buildings are the hallmarks of this period. However, although Christianity was adopted in Caucasian Albania as the state religion, it interacted with other religious systems and cults.

Роберт Мобили*

АЛБАНО-УДИНСКАЯ ХРИСТИАНСКАЯ ПАСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ КАК ОСНОВА АЛБАНСКОЙ (КАВКАЗСКОЙ) ЦЕРКВИ

Албанская (Кавказская) апостольская церковь – одна из древнейших Восточных Церквей не только Кавказа, но и всего

---

* председатель Албано-удинской христианской общины Азербайджана - argomobili@rambler.ru

христианского мира. В Азербайджане, как в стране всех религиозных систем – зороастризма, иудаизма, христианства и ислама с момента приобретения независимости в рамках демократических преобразований начался новый период в истории возрождения Албанской апостольской церкви. Распад коммунистического режима стал толчком в процессе реставрации культовых храмов в стране, в том числе и Албанских церквей. Начались реставрации албанских церквей и всей религиозной жизни удинской паствы в целом. Возникла настоятельная необходимость в самостоятельности удинских религиозных общин, как единственного правопреемника этого конфессионального наследия. В решении этого вопроса важную роль сыграли удины на своей исторической Родине и удинских центров (общин) в странах СНГ, выступавшие за автокефалию, т.е. самостоятельность Албанской церкви на основе сохранившихся христианских традиций, культуры и богатого конфессионального наследия. Представители удинской интеллигенции совместно с учеными-лингвистами и теологами перевели многие церковные тексты и основные главы из Библии на удинский язык. Введен удинский язык в начальных классах средних школ, в богослужение и литургию. Поскольку епископат и метрополия Албанской церкви в первой половине XIX в. были полностью упразднены (не без помощи Эчмиадзина), удинам практически с нуля приходится восстанавливать храмы, институты богослужения, рукоположения и каноны церковной догматики.

Сегодня удинская паства с религиозно-языковой и относительно изолированной средой в местах компактного проживания (Нидж) являются первичным стимулом сохранения этноса, возрождения родной Церкви и решающим фактором воздействия на национального самосознания для всех удин в целом. Долгое время у удин не было доказательств о своей письменности и Библии на родном языке. Недавняя находка албанского палимпсеста с литургическими письменами на Синае доказала наличие у удин письменности и создала прочную основу для утверждения о том, что удины-албаны уже в V–VII вв. имели свой алфавит и духовную литературу. Этим доказано,

что удины прошли многовековой путь в эволюционном развитии как в устной речи, так и в христианстве, вплоть до настоящего времени. Сохранение и возрождение Албанской церкви на основе удинской паствы является одной из основных задач Албано-удинской христианской общины Азербайджана. Об этом было сказано многими учеными на различных международных форумах, конференциях и на праздничном мероприятии посвященный 1700-летию принятия христианства как государственная религия в Кавказской Албании. История и наследие Албанской церкви является одним из главных аргументом в борьбе с соседними националистическими кругами, выдвигающими все новые территориальные притязания к Азербайджану, поэтому политические последствия и результаты этого события неопределимы. Во имя воссоздания исторической справедливости и восстановления разрушенных памятников на освобожденных территориях Карабаха, сегодня остро стоит вопрос о возрождении Албанской церкви на основе удинской паствы – как единственного правопреемника этого богатого конфессионального наследия. Деятельность двух Албано-удинских общин, полный перевод основных глав Библии и литургии на родной язык, реставрация церквей и подготовка священнослужителей – это первый шаг к возрождению Албанской апостольской автокефальной церкви. Сегодня удины-христиане являются одним из феноменов в сохранении этого наследия в модели мультикультурализма и сотрудничества различных конфессий и культур. Нидж (место компактного проживания удин), является ярким образцом того, что дает предпосылку и реальную правовую основу возрождения Албанской церкви в Азербайджане.

ОСНОВНЫЕ ВЫВОДЫ:

1. На основе Албано-удинской христианской общины Азербайджана возрождение Албанской (Кавказской) церкви как апостольское преемство. Примеры-аналоги традиционные восточные конфессии: Константинопольская церковь (Турция); Коптская церковь (Египет); Эфиопская церковь (Эфиопия); Иерусалимская церковь (Израиль); Албанская церковь (Албания-Балканы); Кипрская церковь (Кипр);

2. Церковная иерархия должна быть автокефальной, самостоятельной, независимой. Церковная служба, язык и литургия на основе удинского языка;

3. Организовать религиозные форумы, встречи и международные конференции по наследию Кавказской Албании;

4. С целью сохранения удин, одного из народов-автохтонов Азербайджана с мощным этнокультурным наследием и как правопреемника христианства Кавказской Албании, объявить территорию компактного проживания удин (Нидж) – музеем под открытым небом;

5. Иметь государственную поддержку для реставрации Албанских памятников Карабаха с целью сохранения исторического и конфессионального наследия этой мощной этнокультуры с параллельным развитием индустрии туризма и инфраструктуры Азербайджана на примере Турции, Египта, Израиля, Албании.

Ramin Əlizadə*

QAFQAZ ALBANIYASINDA XRİSTİANLIĞIN YAYILMASININ ERKƏN MƏRHƏLƏSİ

Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yayılmasının erkən mərhələsi I-IV əsrləri əhatə edir. Bu dövrdə xristianlıq özünün ən çətin dövrünü yaşayırdı. O zaman bu dinin meydan gəldiyi Müqəddəs torpaq adlanan Fələstin Roma imperiyasının əyaləti idi. Roma imperatorları isə bu monoteist dinin yayılmasını öz hakimiyyətləri üçün böyük təhlükə hesab edirdilər. Roma ilə yanaşı şərqdə onun güclü rəqibi olan Parfiya imperiyasında da bu yeni din təhlükəli amil sayılırdı. Erkən xristian qaynaqlarında I əsrin ortalarında İsa Məsihin həvariləri tərəfindən xristian ehkamlarının geniş coğrafiyaya yayılması haqqında məlumatlara rast gəlinir. Qüdsdən yola çıxan həvarilər yol boyu qarşılaşdıqları çətinliklərə baxmayaraq İsa Məsihin yeni dinə dəvət çağırışını qonşu xalqlara çatdırırdılar. Onlardan biri olan həvari

---

* AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, böyük elmi işçi -
tarixiramin@gmail.com

Faddey Suriyadan Azərbaycanın cənubunda Atropatena dövlətində bu dini təbliğ etmiş, lakin Maku yaxınlığında qətlə yetirilmişdir. Moisey Kalankatlı “Alban tarixi” əsərində həvari Faddeyin Armeniyanı idarə edən Sanatruk tərəfindən qətlə yetirildiyini qeyd edir. Məlumdur ki, Şərqi Anadolu ərazisi Roma imperiyasının inzibati ərazi bölgüsünə görə, eramızın ilk əsrlərinə aid bir sıra mənbələrdə Armeniya adı ilə tanınırdı. Lakin bu ərazi uzun müddət Parfiya imperiyasının tərkibində olduğundan buranı Arşakilər sülaləsinə mənsub olan canişinlər idarə edirdilər. Armeniyanı idarə edən Sanatruk da Parfiya Arşakilərinə mənsub idi. Həvari Faddeyin öldürülməsindən sonra onun şagirdi Müqəddəs Yelisey qaçaraq canını qurtarıb Qüds şəhərinə gəlir və Qüdsün ilk xristian patriarxı olan həvari Yakovdan yeni tapşırıqlar alır. Müqəddəs Yelisey onun məsləhəti ilə xristianlığı yaymaq üçün şərqli doğru yola çıxır. “Alban tarixi”nin müəllifi məlumat verir ki, Müqəddəs Yelisey həvari Faddeyi qətlə yetirən ermənilərin gözündən yayınaraq Araz çayının sahillərinə yaxınlaşır. O, Araz çayını keçərək Alban ölkəsinə daxil olur və Çola vilayətinə gələrək xristianlığı ilk dəfə bu ərazidə təbliğ etməyə başlayır. Sonra isə Çoladan Kür çayının sağ sahilinə gələn Müqəddəs Yelisey Uti vilayətinin Gis kəndində “Şərqli kilsələrinin anası” adlandırılan məbəddə inşa edir. Qafqaz regionunda ilk xristian kilsəsi olan bu dini abidəni tədqiqatçıların bir qismi Qarabağda Xocavənd rayonu ərazisində, digər qismi isə Şəkinin Kiş kəndində bu günədək gəlib çatmış kilsənin yerində qədim qurbangahın üzərində inşa edildiyini göstərir. “Alban tarixi”nin müəllifi albanların ermənilərdən 270 il əvvəl xristianlığı qəbul etdiklərini, ermənilərin isə bu dini yunan təqviminin 43-cü ilində, Dvin kilsə məclisindən 180 il əvvəl qəbul etdiklərini qeyd edir. Dvin kilsə məclisinin 506-cı ildə keçirildiyini nəzərə alsaq, bu tarixdən 180 il əvvəl ermənilərin, ermənilərdən isə 270 il əvvəl, yəni 56-cı ildə albanların xristianlığı qəbul etdiklərini söyləmək olar. Əlbəttə burada söhbət Müqəddəs Yeliseyin albanlara xristianlıq əhəmlərini çatdırmasından gedir. Bir məqamı da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, o zaman Alban ölkəsinə idarə edən hökmdarın və ya siyasi elitanın digər təmsilçilərinin bu dini rəsmi olaraq qəbul etməsi haqqında məlumatlara rast gəlinmir. IV əsrin əvvəllərində Albaniyada xristianlığın dövlət dini səviyyəsinə yüksəlməsi isə Urnayrın fəaliyyəti ilə bağlıdır. Hətta mənbələrdə Urnayrın Alban ölkəsinə hücum edən erməni qəsbkarlarına qarşı

mübarizə aparmasından da bəhs edilir. Beləliklə, yazılı mənbələrdə verilən məlumatlardan aydın olur ki, Qafqaz regionunda xristianlığın ehkamlarını ilk dəfə qəbul edən və ilk kilsələr inşa edən xalq albanlar olub.

Рафиг Сафаров*

ПОЛОЖЕНИЕ АЛБАНСКОЙ ЦЕРКВИ ВО ВРЕМЕНА ИНОЗЕМНОГО ПОСЯГАТЕЛЬСТВА

В начале IV века христианство было провозглашено государственной религией в Албании и соседних странах. Албанская Апостольская Автокефальная церковь в V-VIII веках насчитывала более 12 епископств / епархий. Церковно-административное деление Албанской церкви практически соответствовало историческим границам Албанского государства, а епархиальные границы в своем территориальном размежевании согласовывались с политико-административным делением государства на области, провинции и махалы. Церковь Албании, будучи автокефальной, располагала епархиями во всех областях и почти во всех провинциях страны. Тем самым канонические границы Албанской церкви охватывали Сюнию, Дашир-Лори и Камбисену.

После упразднения царской власти Албания в течение 463-487/488 и 510-629 годах входила в состав Сасанидской державы. Сасанидские цари стали подвергать гонениям христиан правоверного толка и поддерживать в своем государстве различные секты и ереси, боровшиеся с официальной церковью. В результате в 551 году на Двинском соборе Албанская церковь, как и Армянская, порвала с византийской имперской церковью.

---

* Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА, ведущий научный сотрудник, доктор философии по истории, доцент - rafiksafarov@mail.ru

Монофизитский толк восторжествовал в этих странах при активном содействии Сасанидов.

В борьбе с Византией вначале персы, а потом арабы, умело использовали антигреческие настроения армян, которые служили одним из элементов оплота на византийской границе. В странах ал-Джарби армяне оказались единственным народом, поддержавшим арабов в борьбе с Византией. Арабский халифат в 705 году ликвидировал самостоятельность Албании. Контроль халифата за халкедонитским движением в Грузинской и Албанской церкви осуществлялся через армянского католикоса; при содействии Армянской церкви он сделал Албанскую церковь монофизитской, иерархически подчинив ее монофизитской Армянской церкви.

В период VIII-XII веков в условиях отсутствия албанской государственности и этнической разношерстности Албании большая часть албанского населения исламизировалась. Армянская церковь в этот период стремилась к григорианизации Албанской церкви с целью ее культурно-идеологической ассимиляции.

Уже с конца IX века Албанский католикос вместе с периферийной Сюникской епархией отделился от Армянской церкви и восстановил свою автокефалию. Армянская церковь в начале X века разделилась на два католикосата: Анийский и Ахтамарский. В первой половине XI века оба армянских патриарших престола греками были перенесены в Малую Азию, что еще более укрепляло независимое положение Албанской церкви. В XI-XV веках каноническая территория Албанской церкви оставалась прежней.

Стремясь сохранить независимость своей церкви от возрастающего влияния Ватикана, армянское духовенство с позволения главы государства Джаханшаха Каракоюнлу в 1441 году перенесло католикосский престол в село Учкильса азербайджанской области Чухурсаад, т.е. в Сюнийскую епархию Албанской церкви. Скупка церковных земель и монастырских поместий армянским духовенством, переселение армян отразилось на истории албан-монофизитов и положении Албанской церкви.

Эчмиадзинский католикос при наличии четырех армянских патриаршеств в Османской империи имел ограниченную паству. Он после 1441 года начал новый этап подчинения Албанской церкви. В этом вопросе Кызылбашское правительство также благосклонно относилось к действиям Эчмиадзина. При непосредственном участии Кызылбашских шахов Албанская Автокефальная церковь во второй половине XVII века признавала первенствующее положение Эчмиадзинского патриархата. Несмотря на официальное признание Османским и Кызылбашским государствами прав Армянской церкви, она ко времени русского завоевания не располагала никакими епархиями в азербайджанском Закавказье.

Колониальная политика российского царизма, учитывавшая интересы пришлых армян, предусматривала проведение скорейшей дестнизации албан с целью их арменизации. Политические интересы толкают Россию на кардинальный шаг: в 1836 году полностью ликвидируется Албанская церковь, ее имущество передается Эчмиадзинской церкви.

Cavid Bağırzadə*

QAFQAZ ALBANIYASINDA XRİSTİANLIĞIN YAYILMASI, İLK ALBAN XRİSTİAN İCMASININ YARANMASI VƏ GİS YAŞAYIŞ YERİNİN LOKALLAŞDIRILMASI HAQQINDA

Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yayılması, ilk xristian icmasının meydana gəlməsi, ilk Alban xristian məbədinin inşa edilməsi məsələləri haqqında ətraflı, dolğun məlumatlara Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsərində rast gəlinir. O cümlədən də ilk Alban xristian icmasının yarandığı və Qafqazda ilk məbədin

---

* Gəncə Dövlət Universiteti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent -
cavid.bagirzade@gdu.edu.az

inşa edildiyi, Albaniyanın mühüm yaşayış yerlərindən biri olan Gis haqqında da məlumatlar “Albaniya tarixi”ndə öz əksini tapmışdır. Bu məlumatlarda Gisin yerləşdiyi bölgənin coğrafi mövqeyi, yerləşdiyi inzibati ərazi haqqında təfəssilatı ilə bəhs olunmuşdur. Tarixşünaslıqda Qafqazın, o cümlədən də Albaniyanın ilk, qədim kilsəsinin yerləşdiyi Gis ölkənin şimalında, indiki Şəki rayonunun Kiş kəndində lokallaşdırılmışdır. Moisey Kalankatuklunun məlumatlarının təhlili göstərir ki, Albaniyanın Gis yaşayış yeri ölkənin şimalında yerləşə bilməzdi. Gis yaşayış yerinin lokallaşdırılması ilə bağlı tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Elmi ədəbiyyatda daha çox üstünlük təşkil edən fikir Z.İ.Yampolskiyə məxsusdur ki, məlum olduğu kimi, onun fikrinə görə Gis müasir Şəki rayonunun Kiş kəndində lokallaşdırılmışdır. Tədqiqatçılardan R.B.Göyüşov Gisi Xocavənd rayonunun Kiş kəndində, A.Q.Abramyan Mingəçevirdə lokallaşdırmışdır. Albaniyanın dini abidələrinin memarlıq xüsusiyyətlərini və tarixini tədqiq etmiş G.H.Məmmədova isə Albaniyada iki Gis kəndinin mövcud olması haqqında fikir irəli sürmüş və göstərmişdir ki, müqəddəs Yeliseyin dini fəaliyyəti və təbliğati ilə bağlı olaraq yazılı mənbədə xatırlanan Gis Şəkinin Kiş kəndinə uyğun gəlir.

Moisey Kalankatuklunun verdiyi məlumatlara görə Gis Arsak əyalətinin Böyük Koqman vilayətinin qonşuluğunda, Tərtər çayının yaxınlığında, Uti vilayətində yerləşirdi. Mənbə məlumatları və tarixi-arxeoloji tədqiqatların təhlilindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Albaniyanın Gis kəndini Tərtərçay hövzəsində, müasir Ağdərə bölgəsində, Madagis və Çardaqlı kəndlərinin yaxınlığındakı arxeoloji abidələrdə lokallaşdırmaq olar. Beləliklə, Albaniyada, eləcə də Qafqazda ilk kilsənin tikildiyi, müqəddəs Yeliseyin dini fəaliyyət göstərdiyi Gis kəndini Şəki rayonunun Kiş kəndində lokallaşdırılmasını yazılı mənbə məlumatları təsdiq etmir.

Qafqaz Albaniyasının Arsak və Uti vilayətlərinin ilk orta əsr yaşayış yerləri haqqında məlumatlara Moisey Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” əsərində rast gəlinir. “Albaniya tarixi”ndəki məlumatlar Albaniyanın bir çox ilk orta əsr yaşayış yerlərinin lokallaşdırılması məsələsində mütəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu məlumatlar dolğunluğu və ətraflı olması ilə seçilir. Albaniyanın mühüm yaşayış yerlərindən biri olan Gis haqqında da məlumatlar “Albaniya tarixi”ndə öz əksini tapmışdır. Bu məlumatlarda Gisin

yerləşdiyi bölgənin coğrafi mövqeyi, yerləşdiyi inzibati ərazi haqqında təfəsilatı ilə bəhs olunmuşdur. Yazılı mənbənin verdiyi məlumatların təhlili Gis yaşayış yerinin lokallaşdırılması və onun tarixi-arxeoloji tədqiqi məsələsinə yenidən baxılmasını zəruri edir və onun aktulluğunu şərtləndirir.

Moisey Kalankatuklu Gis yaşayış yerini I əsrdə baş vermiş hadisələrlə əlaqədar olaraq xatırlamışdır. Həmçinin onun yazdığına görə, Gis müəllifin, Moisey Kalankatuklunun yaşadığı dövrdə – VII əsrdə bir yaşayış yeri və mühüm dini mərkəz kimi məşhur və mövcud idi. Deməli, Gis Albaniyanın antik və ilk orta əsrlər dövründə mövcud olan yaşayış yerlərindən biri olmuşdur. Burada yaşayış uzun əsrlər boyu davamlı və intensiv xarakter daşımışdır.

Сархан Баширов *

**АПОСТОЛ ЕЛИСЕЙ – ПЕРВЫЙ ПРОПОВЕДНИК
ХРИСТИАНСТВА В КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ:
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, ЗНАЧЕНИЕ, ПАМЯТЬ**

Первая проповедь христианства в Кавказской Албании связана с именем апостола Елисея. Он был апостолом от 70, учеником апостола Фаддея. После убийства последнего, Елисей вернулся в Иерусалим. Там, он был «...рукоположен святым Иаковом – братом Господним, первым патриархом Иерусалима». Первым пунктом проповедничества Елисея был город Чола (в районе нынешнего Дербента на юге Дагестана). После этого он проповедовал в разных местах и с тремя учениками дошел до города Сахарн в области Ути. Оттуда он отправился в Гис, где

---

* Волгоградский государственный социально-педагогический университет, аспирант - bashirovsarkhan@gmail.com

построил первую в регионе церковь, которая стала матерью церковей Востока.

В дальнейшем Елисей был убит, когда проходил через долину Зергуни. Впоследствии мощи апостола Елисея были перенесены и захоронены в Урекане, а оттуда монастырь Нерс-Михра, также называемый Джрвшттик, ныне известный как монастырь св. Елисея близ с. Тепекенд Тертерского р-на.

Значение апостола Елисея для христианства в Кавказской Албании было огромным. Он был одним из самых почитаемых святых в стране и помимо всего прочего, был специфически локальным святым. Ему было посвящено много церквей, которые были расположены на всей территории Кавказской Албании. Елисей был святым, которого почитали только в Албании. Вместе с тем наличие же церквей, посвященных св. Елисею по обеим сторонам Куры, показывает общность духовной культуры и верований как в левобережье, так и в правобережье Куры, а следовательно, опровергает армянские претензии на какое-либо длительное пребывание территорий правобережья Куры в составе Армении. Нет ни одной армянской церкви ему посвященной, что ясно указывает на то, что этот культ чужд армянам.

Важность апостола Елисея для Албании обусловлена и тем, что он благодаря нему Албанская Церковь имеет прямые корни из Святой Земли, как известно, апостол Елисей прибыл в Албанию из Иерусалима. Это было важным аргументом в борьбе с Армянской Церковью, которая всегда пыталась подчинить себе Албанскую.

Как известно из источников, маршрут по которому проповедовал апостол Елисей был следующим: Чор - Сахарн и Гис в области Ути – долина Зергуни. Нам удалось установить, что апостол Елисей также посещал и Лпинк, а также локализовать маршрут его проповеди, который был следующим: местность близ Дербенда – юговосточные склоны Кавказского хребта – Шекинский р-н – Габалинский р-н, что соответствует упоминанию Моисею Каланкатуйского о том, что апостол Елисей проповедовал в северо-восточной части Албании.

Также был рассмотрен вопрос о времени появления легенды о св. Елисее. Было опровергнуто мнение о том, что он появилась

будто бы в связи с событиями 590 г., когда происходила иерархическая борьба Албанской, Грузинской и Армянской Церквей и переход Грузинской Церкви из монофизитства в диофизитство. Было показано, что указанная легенда могла возникнуть до правления албанского царя Вачагана III Благочестивого (488 - 510), с именем которого связано установление столпа на месте, куда были брошены кости святого.

Таким образом, нами была показана значимость апостола Елисея, как центральной фигуры Албанской Церкви. Он являлся краеугольным камнем апостольского происхождения этой Церкви и главным аргументом в борьбе с попытками Армянской Церкви подчинить себе Албанскую. Апостола Елисея определяют его глубокая специфичность для Кавказской Албании, выражавшаяся в том числе и в том, что нигде более, кроме как на территории Кавказской Албании, причем на обеих берегах Куры, нет посвященных ему церквей.

Эльмира Джафарова *

ТРАДИЦИИ МНОГОКОНФЕССИОНАЛЬНОСТИ ШИРВАНА В РАННЕИСЛАМСКИЙ ПЕРИОД

Исторические земли Ширвана характеризуются обширной территорией, включающей земли Аррана, а также северных областей до Большого Кавказа, включая южные области Дагестана, Табасаран и Дербент, в пределы региона входили Барда и Мугань. Территория Ширвана отличается полиэтническим составом, среди которых, имелся тюркский,

---

* Институт Археологии, этнографии и антропологии НАНА, ведущий научный сотрудник доктор философии по истории, доцент- shirvan_baki@mail.ru

кавказский, семитский, арабский и иранский пласты. Традиции становления этнического и конфессионального состава являются одним из важных аспектов истории Ширвана в албанский и раннемусульманский период. В этом контексте интерес представляют погребальные обряды Габалы, которые с течением времени сохраняли специфические черты. Под влиянием христианства и ислама язычники перестали в могилы класть предметы быта. Но многие типы захоронений свидетельствуют о том, что в раннеисламский период сохранялось язычество и албаны принявшие христианство и ислам не меняли обряд захоронения.

Проявление конфессиональных традиций четко прослеживается и в Дербенте, который в V–VI вв. был центром христианства на Кавказе. Даже после перенесения престола католикоса в Партав, город продолжал оставаться одним из крупных центров христианской религии в регионе, дворец католикоса существовал в начале VIII в. В городе функционировала также и зороастрийская община. Свидетельством этого являются многочисленные знаки на оборонительных стенах, представляющие собой определенные символы. Существование зороастризма в системе конфессиональных отношений раннесредневекового Дербента подтверждает открытие в Едди гейляр зороастрийского скального погребального комплекса V–VIII вв.

С арабским завоеванием Ширвана менялась и конфессиональная картина. Строительство в Дербенте (115 г.х.) и Шамахе (126 г.х.) Джума-мечети, а также ранних мечетей в Агсу и Габале стало основой распространения мусульманской культуры и исламских ценностей. Обряды захоронения в строгом соответствии с раннеисламскими погребальными канонами были археологически исследованы в Дербенте, Губе (Сандыгтепе IX), Исмаиллы Габале, Бяндоване.

Исламская религия в Ширване не стала доменантом ассимиляции, как христианство в Албанском государстве, и многие конфессии по-прежнему продолжали существовать. Система регулирования общественных отношений, высокий уровень развития духовной культуры, позволял различным

религиозным конфессиям сосуществовать на протяжении длительного исторического периода в пределах одного региона.

Aysel Kərimova*

ALBANIYADA XRİSTİANLIĞA QƏDƏRKİ DİNİ İNANCLARININ TƏDQİQAT TARİXİNƏ DAİR

Qafqazın və Azərbaycanın antik tarixinə olan maraq XIX əsrdən etibarən artmağa başlamışdı. Bu probleminin tədqiqatçılarından F. Kruze, B.A. Dorn, İ.İ.Şopen, P. K. Uslar, A.Q. Yanovski, V.V. Latişev, A.Krımski, K.Trever, Z.Yampolski və bir çoxlarının adlarını çəkmək olar. Əsərlərdə ümumiləşdirilmiş məlumatlar olsa da konkret problemlərin həlli qoyulmurdu.

Maraq doğuran və tədqiq olunan məsələlərin içərisində qədim əhalinin xristianlığa qədərki dini inancları problemi də diqqət çəkirdi. Yazılı mənbələr və arxeoloji materialların köməyi ilə tədqiqatçılar bu məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışmışlar.

Vətən tarixşünaslığında da həmçinin Azərbaycanın antik tarixi geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Belə ki, İ.Əliyev, Z.Bunadov, R.B. Göyüşov, F.Məmmədov, K.Əliyev, T.Məmmədov, İ.Babayev, F.Osmanov, Q.Cəbiyev, R.S.Məlikov, F.Əliyeva və digər tarixçilər öz əsərlərində Albaniyanın siyasi tarix, tarixi coğrafiyası, etnik tərkibi və d. problemlər işıqlandırmışlar. Adı keçən müəlliflərin hər biri xristianlığa qədərki dini inanclar probleminə toxunmuş, dini ierarxiya, məbəd mülkiyyəti bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirmişlər.

Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 40-cı illərindən etibarən Vətən tarixşünaslığında Azərbaycanın antik tarixinə marağın artması yazılı mənbələrin və arxeoloji materialların cəlb olunması ilə daha dərin tədqiqatların aparılması və dəyərli əsərlərin yazılması ilə nəticələnmişdir. Bu proses sonrakı onilliklərdə də davam etmişdir.

---

* AMEA Tarix İnstitutu, elmi işçi - karimova.aysel@rambler.ru

Yunan və Roma müəlliflərinin əsərlərinə istinad edərək Albaniyada üç ilahi varlıq olan Helios (günəş), Zevs (səma), Selena (ay) inam bu tədqiqatların əsas ana fikrini əhatə edir. Bundan irəli gələrək əsas problemlərdən biri insanların bu varlıqlara ibadət etdikləri məbədin yerinin lokalizə edilməsi idi ki, bu istər Rusiya tarixçilərinin, istərsə də Azərbaycan tarixçilərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Belə ki, Selena (Ay) məbədinin yerinin lokalizə edilməsi problemini A.Y.Krımski, İ.Şopen, K.Trever, K.Əliyev, Q.Cəbiyev, R.Məlikov, Y.Cəfərov və.d. tədqiq edilmişdir.

A.Y.Krımski “Şimali və ya Qafqaz Azərbaycanının (klassik Albaniya) tarixindən səhifələr” adlı məqaləsində Strabonun məlumat verdiyi Selena ilahəsinin məbədinin Şəki şəhəri ərazisində lokalizə etmişdir. K.Trever bu fikrə qəti etirazını bildirmişdi. C.Xəlilov isə qəti şəkildə əmindir ki, bu məbəd Lekit məbədidir. İ.Şopen məbəd haqqında mülahizə yürüdərkən Strabonun verdiyi məlumatla razılaşaraq məbədin İori və Alazan çaylarının Kürlə qovuşduğu ərazidə olduğunu deyir.

K.Trever həmçinin “Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəniyyəti öçerkləri: e.ə. IV – b.e.VII” adlı əsərində Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyət abidələri probleminə toxunmuş, qəbir abidələrini bu və digər dini inanclarla əlaqələndirməyə çalışmışdır. Tədqiqatçı həmçinin xristian kilsələrinin memarlıq məsələlərinə nəzər yetirmişdir.

Z.Yampolski “Qədim Albaniya e.ə. III-I əsrlərdə” əsərində qədim məbəd mülkiyyəti, onun formalaşması, hierodullar və bir çox digər problemlər geniş tədqiq olunmuşdur.

K.Əliyev “Qafqaz Albaniyası” monoqrafiyasında din problemlərini, məbəd torpaqları məsələlərini tədqiq etmişdir. Müəllif yerli əhalinin Selena, Zevs və Heliosa sitayiş etdiyini yazmış və nekropollar, qəbir abidləri probleminə də toxunmuşdur.

Antik Azərbaycanın mənəvi həyatını tədqiq edən C.Xəlilov bu məsələyə arxeoloji materialları cəlb edərək daş heykəlciklərin Albaniyada dini sitayiş obyektləri olduğu fikrini irəli sürür.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, Albaniyada Albaniyanın dini inancları məsələsi ən az Albaniyanın xristianlıq tarixi qədər əhəmiyyətli və bütün tədqiqatlara baxmayaraq hələ də tarixşünaslığımız üçün maraq təşkil edir.

RELIGION AS A TOOL OF DIPLOMACY IN CAUCASIAN ALBANIA

Religion was a powerful tool of diplomacy in the late antique period. During this time, religion was used to establish and maintain diplomatic relations, negotiate treaties, and resolve disputes between states. It played a crucial role in promoting cooperation, mutual understanding, and peace between different cultural and religious groups. The tools used in diplomacy during this period included: Diplomatic missions, Marriage alliances, Treaties, Gift-giving, Cultural exchange, Military force, and Religion.

Religion played a significant role in diplomacy in Caucasian Albania. As a crossroads of multiple cultures and religions, Caucasian Albania was influenced by and had interactions with neighboring states and empires, such as the Parthians, Romans, Sassanians, and Byzantines. To maintain political stability and secure peaceful relations with its neighbors, the rulers of Caucasian Albania adopted a policy of religious tolerance, allowing different religious communities to coexist and even flourish within its borders. For example, Christianity and Zoroastrianism were both practiced in the kingdom, with Christianity gradually gaining more influence over time. This religious diversity also served as a tool of diplomacy, as the kingdom was able to establish alliances and form relationships with other states based on common religious beliefs. For example, the conversion of the Albanian king Urnayr to Christianity helped establish ties with the Byzantine Empire, leading to increased trade and cultural exchange between the two states. In addition, the willingness of the Albanian rulers to accommodate different religious communities helped to foster a peaceful and harmonious society, which in turn made the kingdom more attractive to neighboring states and contributed to its stability and prosperity. Overall, religion played a complex and multi-faceted role in the diplomacy of Caucasian Albania, serving both as a

---

* Institute of History named after A.A.Bakikhanov of ANAS, research fellow - leylaceferli777@gmail.com

source of unity and division, and as a tool for maintaining political stability, securing peaceful relations with neighbors, and promoting cultural exchange. In comparison with modern-day Azerbaijan, an identical pattern can be observed. Thus, multicultural values are a cultural heritage passed from Albanians to modern Azerbaijanis.

One of the ways in which religion was used as a tool of diplomacy in the late antique period in Albania was through religious missions. Sending and receiving delegations of religious leaders was a common way of establishing and maintaining diplomatic relations between states. These missions were used to promote religious understanding, resolve religious disputes, and promote cooperation between states. For example, as the head of the Albanian Church, Catholicos Viro played a key role in promoting Christianity and establishing the church in the region. He was a skilled diplomat and used his position to engage in religious diplomacy, forging alliances with other Christian communities and establishing relationships with neighboring nations. In addition to his work within the region, Viro also engaged in diplomacy with the Byzantine Empire, which was a major power in the region at the time. He worked to establish good relations with the Byzantine emperor and to promote the interests of the Albanian people.

Another way in which religion was used as a tool of diplomacy in the late antique period in Albania was through inter-religious marriages. Albanian Arsacids would arrange marriages between members of their families to promote religious tolerance and understanding between states. Religion was also used to negotiate treaties and resolve disputes between states. The spread of religious movements, such as Christianity, was also an important tool of diplomacy in the late antique period.

In conclusion, religion was a powerful tool of diplomacy in the late antique period in Albania, playing a crucial role in promoting cooperation, mutual understanding, and peace between different cultural and religious groups.

ALBANLAR VƏ XRİSTİANLIQ

İkinci Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad olunmuş Qarabağın qədim tarixi və ərazilərdəki qədim xristian kilsələri yenidən araşdırmalara cəlb olundu. Albaniya dövlətinin və albanların ayrıca etnos kimi tədqiq olunması həm tarixi, həm də siyasi cəhətdən əhəmiyyətlidir. Tarixi cəhətdən əhəmiyyətli olmasının əsas səbəbi Albaniya dövləti Vətən tarixinin mühüm hissəsini təşkil edir. Qarabağ münaqişəsinin qədim köklərinin Albaniya tarixinə bağlanması isə siyasi cəhətdən araşdırmalara cəlb olunmasını aktuallaşdırır.

Xristianlığın Azərbaycan ərazisində bərqərar olması Albaniya dövlətinin mövcud olduğu zamana təsadüf edir. Bu səbəbdən albanların siyasi tarixinin öyrənilməsi xristianlığın formalaşması, yayılması ilə sıx bağlıdır.

Xristianlığın albanlar arasında yayılmasını Fəridə Məmmədova, Vahid Ömərov, Kamilla Trever kimi tədqiqatçılar iki əsas dövrə bölürlər:

1. Yunanfil dövrü- Bu dövrdə xristianlıq İsa Məsihin həvariləri Faddey və Varfalomeyin, həmçinin Faddeyin şagirdləri Müqəddəs Yelisey və Marın adı ilə bağlıdır. Odur ki, Albaniyada xristianlığın yayılmasının birinci mərhələsi həvarilər dövrü olaraq da qeyd olunur. Alban kilsəsinin əsasının İsa Məsihin ilk həvariləri dövründə salınmasının tarixi əhəmiyyəti vardır. Birincisi, bu Qafqazda ilk xristian mərkəzinin qədim Azərbaycan ərazisində olduğunu bildirir. İkincisi isə Müqəddəs Yeliseyin Qüds patriarxlığından göndərilməsi Alban kilsəsinin mənşəyinin erməni qriqoryan kilsəsindən fərqləndirmişdir. N. Adonte yazır: “İlk dövrdə xristianlıq sürətlə

---

* AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, doktorant - account61@mail.ru

yayıldı və Parfiya ağalığı vaxtında Şərqdə böyük uğurlar qazandı. Lakin İranda Sasanilər sülaləsinin yüksəlişi ilə onların düşmənçilik siyasətinin nəticəsi olaraq, iki əsrdən bəri əldə olunan bütün müvəffəqiyyətlər heçə endirildi”. Buna görə də, I və IV əsri əhatə edən Yunanfil dövründə xristianlığın albanlar arasında geniş yayılmasından və Azərbaycanda hakim din kimi formalaşmasından söhbət gedə bilməz.

2. Surofil dövrü- Xristianlıq Alban hökmdarı Urnayr tərəfindən dövlət dini kimi qəbul olunur və ölkə ərazisində çoxlu sayda kilsələrin tikilməsi, müqəddəs yazıların albanların dilinə çevrilməsi bu dövrə təsadüf edir. 313-cü ildə Konstantinin Böyük Milan fərmanı ilə bütün din və məzhəblərin azadlığı bərqərar olundu, dövlət xristianlığı öz himayəsi altına aldı. Xristian ruhanilərə xüsusi imtiyazlar verildi. Beləliklə, Milan fərmanının verilməsi ilə xristianlıq artıq dövlət dininə çevrildi və ətraf ərazilər də, həmçinin Qafqaz ərazisində yaşayan tayfalar və birləşmələr arasında sürətlə yayılmağa başladı. Professor Məhəbbət Paşayeva **“Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun Alban abidələri”** monoqrafiyasında çox sayda alban abidələrini coğrafi olaraq qruplaşdırmış və abidələri tarixi və etnoqrafik yanaşma ilə qiymətləndirmişdir.

Moisey Kalankatlı isə albanlar arasında xristianlığın yayılmasını iki mərhələyə ayırmışdır. Onun verdiyi məlumatlara əsasən artıq 43-cü ildə Albaniyada xristianlıq var. Ermənilər isə xristianlığı albanlardan 270 il sonra qəbul etmişdir. Bu o deməkdir ki, ermənilərin xristianlığın qəbul etməsi 313-cü ilə təsadüf edir. Bu tarix isə Milan edikti ilə eyni zamana düşür.

Xristianlığın coğrafi areal olaraq yayılması isə Albaniyanın həm saşsahilinə, həm də solsahilinə aiddir. Bu fikri Moisey Kalankatlı belə mətnlə təsdiq edir. “ Bizdə xristianlığın yayılmasının səbəbkarı Müqəddəs Yeliseydir. O, üç ölkədə xristianlığı yaymışdır. Çola, Lpina və Aqvanda..... Burada da ömrünü işkəncələrlə başa vurmuşdur”.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qafqazda erkən dövrlərdən bəri təbliğ olunan xristianlıq Albaniya dövləti ərəb istilasını nəticəsinə ləğv oluns

da, alban tayfaları arasında uzun müddət mövcud olmuşdur. Xristianlığın dini inancları alban mədəniyyətinə, alban qəbr abidələrinə nüfuz etmişdir. Sinay yarımadasındakı Ketrin monastrında yanğın zamanı təsadüfən tapılan qədim albanca palimpsetslərdəki mətinlər də xristianlığın ilk müqəddəs yazılarının tərcüməsi idi. Alman alimləri Volfqanq Şulz və Jost Gippert alban yazılarını xristian mətinləri əsasında oxumağa nail olmuşlar və alban dilinin leksik bazasını müəyyən etmişlər. Müasir dövrdə ilk xristian mətinlərinin alban dilinə tərcümə edilməsi Avropada sensasiya yaratmış və məşhur linqvist alimlər yeni bir istiqamətin, alban dilinin tədqiqatının əsasını qoydular. Bu istiqamət üzrə artıq iki yeni monoqrafiya nəşrə buraxılmış və hələ də tədqiqatlar davam etdirilir.

**QAFQAZ ALBANİYASI: COĞRAFİ PARALELLƏR, İQTİSADİ VƏ
MƏDƏNİ HƏYAT**

**CAUCASIAN ALBANIA: GEOGRAPHICAL PARALLELS,
ECONOMIC AND CULTURAL LIFE**

**КАВКАЗСКАЯ АЛБАНИЯ: ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ
ПАРАЛЛЕЛИ,
ЭКОНОМИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ**

Jost Gippert*

NEW INSIGHTS INTO THE LANGUAGE OF THE CAUCASIAN ALBANIANS

The application of new methods of multispectral and transmissive light imaging have yielded important new insights into the Caucasian Albanian language as represented by the palimpsests of Mt Sinai. In the present paper, I will dwell upon two important issues: the clarification of the Albanian alphabet and the extension of the Albanian lexicon. Under the first issue, I will discuss the prospects of identifying two of the three formerly unattested Albanian characters (numbers 28 and 34 in the alphabet list). Under the second issue, I will concentrate on new lexical material that is indicative of the interrelation between Albanian and Udi, but also of the impact of surrounding languages.

Роман Лолуа*

ПАРАДИГМАТИКА КАВКАЗСКО-АЛБАНСКОГО АЛФАВИТА

Еще А.Г.Шанидзе заметил, что кавказско-албанский алфавит основан на греческой парадигматике, и при этом исследователь подчеркивал типологическую близость кавказско-албанского и армянского алфавитов. А.Г.Абрамян же считал, что соблюдение албанским алфавитом греческого порядка есть следствие соблюдения албанским армянского алфавитного порядка (исходя из того, что сам армянский соблюдает греческий алфавитный

---

* Goethe University Frankfurt, professor - bay7254@uni-hamburg.de

* Институт языкознания имени Арн. Чикобавы ТГУ, научный сотрудник, доктор филологических наук, профессор - lolua.roman@gmail.com

порядок). Это же мнение разделяют С.Н.Муравьев, Й.Гипперт и В.Шульце и некоторые другие исследователи. Для решения этого вопроса (является ли армянский прототипом кавказско-албанского алфавита) необходимо установить, насколько точно совпадают позиции специфических «негреческих» букв армянского алфавита с соответствующими фонетическими эквивалентами кавказско-албанского письма.

Исходя из простой логики, если бы автор армянского письма был бы создателем и кавказско-албанского алфавита, то он поместил бы специфические буквы албанского языка, либо после «армянской» части алфавита, либо разбросал бы их среди «армянских» букв, не нарушая порядок следования последних, т.е. кавказско-албанский алфавит был бы основан на парадигматике армянского алфавита, как последний основан на греческой, ср.: армянский, в котором имеется 21 соответствие классического греческого алфавита, т.е. буквы №№ 1-24, не считая т.н. эписемонов и ζ «σίμα». В еркатагире точно сохранены порядок следования и фонетические значения греческих букв, за исключением фонетических значений нескольких знаков, но и это фонемы с близким звучанием. В свою очередь, при сравнении армянского и кавказско-албанского алфавитов выясняется, что, как минимум, пять албанских букв находятся не «на своих местах» (не соответствуют аналогичным по звучанию армянским буквам): армянской Յ (j) соответствует албанская Ղ (q); армянской Ջ (ž) — албанская Տ (γ); армянской Ջ (z) — албанская Չ (x//*q); армянской Լ (ə) — албанская Ք (ž). Армянской Ը могут соответствовать 3 албанские буквы, но не одна из них не имеет и близкого фонетического значения: Տ (šʳ); Ս (oʳ); Վ (*oʳ). Также представляется важным, что армянской Ջ (ž) соответствует не «простая» ž албанского (Ք), а фарингализованная Կ (žʳ). В кавказско-албанском алфавите нет аналога для армянской Լ, что также, по нашему мнению, не свидетельствует в пользу создания

албанского алфавита Маштоцем*. Таким образом, из 15 специфических «негреческих» букв еркатагира, как минимум 6 — не имеют точных фонетических аналогов на «своих» позициях в албанском.

Краткий обзор парадигматики кавказско-албанского алфавита еще раз ставит под сомнения сведения армянских источников, называющих Маштоца создателем всех трех кавказских алфавитов. Если допустить аутентичность подобных сведений, то совершенно непонятно, почему Маштоц при «создании» кавказско-албанской азбуки возвращается к старой, примененной им в армянском алфавите, системе расстановки специфических букв, от которой он отказывается во время «создания» грузинского письма?

Также не понятно, почему метод построения алфавита, примененный в кавказско-албанской азбуке, а *prigri* считается заимствованным из армянского. Точное время создания кавказско-албанского алфавита не известно и, возможно, он создан до армянского. Во всяком случае, разбрасывание специфических букв среди знаков «греческой» части алфавита выглядит более органическим в кавказско-албанском письме, т.к. в нем число специфических знаков примерно в полтора раза превосходит число букв, имеющих аналоги в греческом. В противном случае, создатель (или создатели) кавказско-албанского алфавита был бы вынужден поместить большую часть алфавита после греческой части.

---

* Звук Ը (ə) в грабаре не имел дистинктивной функции. Исходя из этого, аналог этой графемы мог бы также быть употреблен и в кавказско-албанском.

СОВРЕМЕННЫЕ КОНТЕКСТЫ И ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ИСТОРИИ КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ

Новое тысячелетие открыло для албанистики огромные перспективы изучения, сформировало уникальные направления и выдвинуло современные теории и гипотезы. К сожалению, тенденции политизации истории Кавказской Албании, формирования отдельными историками и научными центрами псевдонаучных концепций не стали исключением в рассматриваемые два десятилетия.

Условно данный период можно разделить на несколько этапов и взаимосвязанных процессов.

1. Открытие, последующая дешифровка и публикация кавказско-албанских палимпсестов (Sin-13 и Sin-55) стали новым этапом в изучении истории Кавказской Албании. Исследования подтвердили, что кавказско-албанский язык был связан с удинским языком, являясь его недалеким предком, а это в свою очередь подтолкнуло к изучению роли удинского этнического субстрата в истории Кавказской Албании.

2. Знаменательным стал факт проведения в Азербайджане в начале 2000 годов двух международных конференций по албанистике (2001, 2003) и Круглого стола по проблемам истории церкви Кавказской Албании под эгидой созданного в 2000 году Центра исследования Кавказской Албании. Именно эти конференции положили начало новому этапу возрождения албанистики, дали толчок новым международным форумам на постсоветском пространстве. Под руководством выдающегося историка, источниковеда, албаниста Фариды Мамедовой продолжилось систематическое исследование истории Кавказской Албании. Были завершены археологические исследования церкви святого Елисея в с. Киш (Шекинский

---

* Центр изучения Южного Кавказа, директор - zkananchev@mail.ru

район) и последующая реставрация этого уникального памятника средневековой архитектуры (под руководством Г. Мамедовой).

3. Одним из важных этапов в формировании новой исторической парадигмы явилось создание Албано-удинской христианской общины Азербайджана. Начался период, который можно условно назвать «Возрождением церкви Кавказской Албании». Реставрация церкви в селе Нидж и регулярное проведение семинаров и конференций по истории удин и истории церкви Кавказской Албании - часть этого процесса.

4. Значительным вкладом в историографию истории Кавказской Албании стала работа Ф.Мамедовой «Кавказская Албания и албаны» (2005). Данный фундаментальный труд во многом подытожил почти сорокалетний опыт исследований автора, поставил новые вопросы перед албанистикой и сыграл важную роль в изучении новых походов в истории Кавказской Албании.

5. Особенно следует выделить публикации, вышедшие в последнее время: сборник статей *Albania Caucasica I* (2015), «Этнокультурное наследие Кавказской Албании» (сборники статей) и «История церкви Кавказской Албании по Моисею Каланкатуйскому» игумена Алексея Никонорова (2021). Коллективные работы и исследования игумена Алексея представляют собой квинтэссенцию новейших контекстов и интерпретаций по истории Кавказской Албании.

За первые два десятилетия албанистика претерпела серьезные концептуальные изменения. Произошло окончательное обособление албанистики от арменистики. Первые серьезные шаги были сделаны еще в работах З.М. Буниятова, Ф. Мамедовой, З.Ямпольского, К.Алиева, Ворошила Гукасяна, Д. Ахундова, Г. Мамедовой и других.

За это время, произошел переход от арменизации истории Кавказской Албании к «карабахизации» ее истории. На сегодняшний день формируется тенденция выхода некогда научных споров по проблемам истории Кавказской Албании в публичное пространство, социальные сети становятся платформой для превращения научного дискурса в политический, что во многом затрудняет процесс объективного исследования истории Кавказской Албании.

ALBANIAN “HOMELAND” IN THE LATE MEDIEVAL NARRATIVES

Study of the academic discourse on Caucasian Albania reveals conflicting views on the concepts of Albania, Arran, *ashkharh Aghowanits/erkir Aghowanits*, literally meaning country or land of the Albanians, and *Aghowank*, meaning Albania and Albanians, leaving readers with a long list of inter-related questions. These, in particular, concern the interpretations of these terms, their boundaries and population in different periods, until when these terms were in use and which area they were applied to. It also reveals that according to dominant discourse, by *Aghowank* medieval and modern Armenian historians and chroniclers, in the category of which its supporters also include, among others, Moses of Albania (commonly known as Movses Kaghankatowatsi or Movses Daskhurantsi), Esayi Hasan Jalal of the early modern period who died in 1728, and Sergius Hasan Jalal of the late modern period who died in 1828, understood the area between the Kur and Araz Rivers or eastern or north-eastern part of historical Armenia, which they also referred to as “east”.

This paper focuses on the perceptions of “land of the Albanians”, *Aghowank* and *Aghowanits* (Albanian; of, from or pertaining to Albanians or Albania) in the narratives of the late medieval period. It presents the findings of textual analysis of these narratives, including semantic analysis of the descriptions of these terms across historical and political contexts when the southern Caucasus and eastern Anatolia where Albanians, Iberians and Armenians had been living were – partly or fully – under the rule of Timurids in the late fourteenth and early fifteenth century followed by Qara qoyunlu and Agh qoyunlu for the rest of the fifteenth century. The paper also presents the findings of research of the terms *ashkharh Hayots/erkir Hayots*, literally meaning country or land of the Armenians and *Hayk*, meaning Armenia and Armenians, as well as the terms *Arewelk* [East]/*arewelean* [eastern]/*erkir arewelean* [eastern]

---

* Visiting Fellow at the Oxford Nizami Ganjavi Center - kimranli@aol.com

land/country]/*arewelean ashkharh* [eastern country/land] in these narratives.

Муртузали Гаджиев*

КАВКАЗСКАЯ АЛБАНИЯ И АДУРБАДАГАН В VI В.

Около 510 г. в Кавказской Албании (ср.-перс. *Ārān*) была упразднена царская власть после смерти (?) последнего аршакидо-сасанидского царя Албании Вачагана III (ок.485 – ок.510). Очевидно, с учетом сложившейся к этому времени системы управления кавказскими провинциями, военно-стратегического, пограничного положения и традиции сасанидского военно-административного командования Албания получила статус провинции-*шахра* с центром в Партаве и во главе с военно-административным наместником-*марзбаном*. Но в связи с событиями 554-555 гг. фигурирует объединенное наместничество в составе Албании и Иберии во главе с военачальником, носящим титулы *марзбан* и *канаранг* ('хранитель границы', 'страж границы') и являвшимся представителем высшей воинской (сословие *асваран* 'всадники') и социальной аристократии Ирана, который занимал в военно-административной иерархии статус, близкий к *спахбеду*.

В результате военной и административно-территориальной реформы шаханшаха Хосрова I Ануширвана (531-579) Ераншахр был разделен по сторонам света на четыре крупные административно-территориальные округа (ср.-перс. *kust*, *kustag* – 'область, сторона'): Восточный куст (ср.-перс. *kust ī Xwarāsān*),

---

* Институт истории, археологии и этнографии Дагестанского федерального исследовательского центра Российской академии наук - murgadj@rambler.ru

Западный куст (ср.-перс. *kust ī Xwarārān*), Южный куст (ср.-перс. *kust ī Nēmrōz*) и куст Адурбадаган (ср.-перс. *kust ī Ādurbādagān*), под которым понимался северный округ. В состав последнего вошли не только собственно Адурбадаган (историческая провинция на северо-западе Ирана между реками Сефид-руд, Аракс и оз. Урмия), но и Албания, Армения, Иберия. Вместе с упразднением должности главнокомандующего (*эран-спахбед*, *спахбедан спахбед*) были учреждены должности четырех *спахбедов*, осуществлявших военно-административное управление соответствующими *кустами*. Об этом свидетельствуют не только письменные источники, но и находки датированных временем правления Хосрова Ануширвана (и, вероятно, Хормизда IV, 571-590) булл с оттисками печатей *спахбедов* Адурбадагана (ср.-перс. *kust ī Ādurbādagān spāhbed*), которые являлись представителями знатнейшего аристократического рода Михран.

Печати *спахбедов* Адурбадагана свидетельствуют о преемственном и традиционном, вероятно, наследственном, военно-административном управлении кустом Адурбадаган представителями дома Михран. Это может объяснять приход Михранидов к власти в Албании после неудачного восстания Бахрама Чубина (590-591), также являвшегося представителем рода Михран.

Вхождение Албании в состав куста Адурбадаган ясно отражено в среднеперсидских надписях Дербента, составленных от имени *амаргара* Адурбадагана Дариуша – главного финансового и налогового инспектора этого куста, который от лица шаханшаха Хосрова I и *спахбеда* Адурбадагана финансировал и контролировал строительство колоссального Дербентского оборонительного комплекса по крайней мере на первом и важнейшем этапе работ – возведении северной городской оборонительной стены Дербента и цитадели.

До недавнего времени было известно 32 среднеперсидских надписи, документирующих строительство Дербентского оборонительного комплекса в конце 560-х гг. Ныне корпус среднеперсидских надписей Дербента пополнился еще тремя надписями – №№ 33-35, открытыми в 2016, 2021 и 2022 гг. Эти новооткрытые надписи относятся к подгруппе *б* группы 1

среднеперсидских надписей Дербента и представляют надписи амаргара Дариуша. Ныне известно уже 20 (из 35) надписей, составленных от его имени, и все они высечены на северной стене города, где всего расположено 25 среднеперсидских надписей. Замечу, что должность амаргара Адурбадагана засвидетельствована и на оттиске геммы-печати.

Судя по данным «Ашхарацуйц», отражающим, видимо, ситуацию позднесасанидского времени (со времени правления Хосрова II Парвиза, 591-628,) куст Адурбадаган именовался также *куст Капкох* (Кавказский куст). Он состоял из 10 или 14 шахров, и южнокавказские шахры числятся то в составе шахра Адурбадаган, то в составе куста Капкох. очевидно, из-за складывавшейся политической ситуации.

Гюльчохра Сеидова*

КАВКАЗСКАЯ АЛБАНИЯ И ДРЕВНИЙ ДЕРБЕНТ

Наш регион - это пограничная зона между христианским и мусульманским, славянским и тюркским мирами. С целью изучения наследия Кавказской Албании в Азербайджане прошел целый ряд научных конференций. 14-15 ноября 2013 года нами была проведена Всероссийская научно-практическая конференция «1700-летие принятия христианства в Дербенте, как государственной религии Кавказской Албании». Особый интерес вызвали выступления гостей из Баку Р. Мобили и Р. Гусейнова, а украшением сборника конференции стали статьи азербайджанских ученых З. Кули-заде, Р.Г. Фатуллаева-

---

* Дагестанский Государственный Университет, доктор философских наук, доцент - gseidova@yandex.ru

Фигарова, А.Салимовой, Р. Алиевой, свидетельствовавшие, что возрождена Албано-удинская христианская община, действуют церкви, на современный удинский язык переводятся найденные древние тексты, проводятся научные исследования. Иеромонах Алексей (Никоноров) пишет: «Кавказ – колыбель древних цивилизаций, созданных народами-автохтонами, сохранил память о христианском прошлом древнего государственного образования на исторической территории нынешнего Азербайджана – Кавказской Албании».

Уже в I в. н. э. с проповедями христианства здесь выступал Елисей, ученик апостола Фаддея, поэтому албанская церковь причисляет себя к апостольской автокефалии. Крупнейшим христианским центром страны был Дербент, в котором находилась резиденция католикоса (патриарха) страны, перенесенная позднее в Партав (552 г.), а по мнению академика В.В. Бартольда патриарший двор пребывал здесь вплоть до 733 г. Албанский царь Урнайр принял христианство в 313 г. как государственную религию. Внук Григора Просветителя, сын Варганеса - Григорис был назначен епископом Албании, который призывал к принятию христианства массагетов и гуннов вдоль западного побережья Каспийского моря до Дербента. Ревностным проповедником христианства здесь был ученик апостола Фаддея Егише, который «...был рукоположен первым патриархом Иерусалима, братом господним Иаковом ... Он начал свои проповеди в Чога и привлек много учеников во многих различных местах, заставил их познать спасение». Место гибели св. Григориса «...локализуется недалеко от Дербента... здесь была сооружена часовня для многочисленных паломников». В начале второй половины V в. албанским царем Ваче II Дербент был превращен в один из оплотов христианства на Восточном Кавказе. В дагестанских сёлах Хуштада, Нижнее Гаквари, Тлондода и Верхнее Лабкомахи найдены обломки плит с буквами «албанского» алфавита. Рескрипт царя Николая I от 11 марта 1836 года фактически и юридически упразднил Албанскую церковь, передал ее имущество армянской и всё албанское этнокультурное наследие было присвоено и трансформировано в армянское. В рамках культурных программ конференций в Азербайджане, посвященных наследию Кавказской Албании,

были посещены посёлок Нидж в Габалинском районе, государственные историко-архитектурные заповедники «Юхары баш» в Шеки и Киш. И это позволяет говорить не просто о сходстве христианских памятников на территории Азербайджана и южного Дагестана, но и о несомненном единстве традиций.

Elşən Abdurahmanov*

ALBANİYANIN ŞƏKİ VİLAYƏTİNİN TİCARƏT VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

İlk orta əsr mənbələri (Favstos Buzand, Yeqişe, Ananiya Şirakasi, M.Kalankatlı) Qafqaz Albaniyasının şimalda Böyük Qafqaz dağlarının ətəklərinə qədər uzanaraq Sarmatiyaya birləşdiyini, qərbdə İberiya ilə sərhəd təşkil etdiyini, Ağstafa çayının Kür çayına töküldüyü yerdən, indiki Zaqatala rayonu daxil olmaqla, Andiy dağının ətəklərindək olan əraziləri, Alazan çayının orta və aşağı sahilini, cənubda Kür-Araz çaylarının qovşağına qədər, indiki Mil-Muğan düzləri daxil olmaqla, şərqdə Xəzər dənizindək geniş bir ərazini əhatə etdiyini qeyd edirlər.

İnzibati cəhətdən əyalətlərə və vilayətlərə bölünən Albaniyanın sol sahil vilayətlərindən birini təşkil edən Şəki inzibati-kilsə vahidi və yepiskopluq idi. Eyni adlı vilayətin mərkəzi olan Şəki şəhəri mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən hesab edilirdi. Şəkinin Albaniyanın paytaxtı Qəbələ şəhəri ilə qonşu ərazidə yerləşməsi iqtisadi və mədəni həyatın canlanmasına təkan verən faktorlardan biri idi.

Kiçik Asiya və Qara dəniz sahillərini Yaxın və Orta Şərqlə, həmçinin İran və Mərkəzi Asiya vasitəsilə Hindistanla, Çinlə əlaqələndirən ticarət yollarının bir hissəsi tarixi Şəki vilayətindən keçirdi. Qədim dövrlərdən etibarən istifadə edilən bu yollar ilk orta

---

* AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəz, elmi katib - abdurrahmanov.elshen@mail.ru

əslərdə də fəaliyyətdə idi. Tranzit yolu kimi istifadə edilən Albaniyanın Şəki vilayətinin ticarət yolları əsasən Alazan vadisi ilə həyata keçirilirdi. Şəki şəhəri ərazisindən və bəzi kəndlərindən Sasani, Roma və Bizans dövlətlərinə aid pulların aşkarlanması, Şəkinin Böyük Dəhnə kəndindən tapılan yunan dilli epigrafik abidə, son dövrlərdə Şəkinin Kiş kəndi ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Roma tipli bəzəklərin və Sarmat tipli tapıntıların aşkarlanması iqtisadi və mədəni əlaqələrin mövcudluğuna və əhatə dairəsinin genişliyinə bariz nümunələr hesab edilir. Qədim yunan və roma müəlliflərinin məlumatlarına əsaslanaraq, e.ə.IV-b.e.VII əsrlərində Oks (Amudərya) vasitəsilə Kaspi dənizinə, oradan Kür çayı vasitəsilə İberiya və Kolxidadan keçməklə Qara dəniz sahillərinə qədər uzanan ticarət yolu ilə yanaşı, Qəbələni İberiya ilə birləşdirən quru yollarının da mövcud olduğunu qeyd edə bilərik.

Əsas ticarət yolları ilə yanaşı, bəzi dağ çığırları və çay keçirdləri vasitəsilə Qafqazın şimal-şərq hissələri və Xəzərsahili ovalıq ilə əlaqə saxlanılırdı. Bu yolların mövsimi xarakter daşmasına, məhdudluğuna və çətinliyinə rəğmən ilk orta əsrlərdən etibarən XVIII-XIX əsrlərdə aktiv şəkildə istifadə edildiyi məlumdur. Şəkinin Şin, Kiş, Baş və Orta Zəyzid, Oğuz rayonunun Filfilli kəndləri, həmçinin qonşu vilayət olan Qəbələnin Laza kəndi ərazisində olan keçidlər məhz bu qəbıldəndir.

Şəkinin mühüm toxuculuq, xüsusən ipək istehsalı mərkəzlərindən olması, həmçinin Şimali Qafqaz xalqlarının istehsal etdikləri bir sıra məhsulların Şəki bazarlarına çıxarılması orta əsrlər ərzində, həmçinin XVIII-XIX əsrlərdə də İran, Cənubi Azərbaycan, Gürcüstan və Anadoludan gələn tacirlərin marağına səbəb olmuşdur. Mənbələrin məlumatına görə, Zaqafqaziya ilə Dağıstan arasında gəliş-gediş və mübadilə yolu ilə Şəki qəzasındakı dərələrdən axın-axın ailəsilə gələn ləzgi sərkarları/maldarları qoyun sürüsü və at ilxısı ilə payızda Dağıstandan enib /Kür çayı/ qırağına qədər arana yayılıb qışlayardılar. Yazda isə bu yol ilə qayıdıb Dağıstan dağlarına yaylağa çəkildilər. Qışda Dağıstanda qalıb qış uzununu toxuduqları şalları və sair məmulatları atlarına yükləyib yaz başı Dağıstandan Şəkiyə gələn ləzgi tacirlər isə öz mətalarından Şəkiddə böyük bir ləzgi yarmarkası açardılar. Həmin məhsulları almaq üçün Gürcüstan vilayətindən Gümrüdən, Qarsdan tacirlər Şəkiyə gəlir, İrəvan, Qarabağ, Təbriz və İranın bir sıra şəhərlərindən öz mallarını gətirən tacirlər Şəkiddə mənzil tutub karvansaralarda qalırdılar.

Qeyd edilən ərazilərlə ticarət dövriyyəsinin genişlənməsi nəticəsində ticarət aparılan ölkələrdən gələn tacirlərin çoxluğu və məskunlaşması karvansaraların adlarına da sirayət etmişdir. “Təbriz karvansarası” (1883-cü ildə Bakı-Tiflis dəmiryolu çəkiləndən sonra dağılmışdır), “Ləzgi karvansarası” kimi istilahlər məhz bu qəbildəndir.

Şəkinin daxili və beynəlxalq ticarət-mədəni əlaqələri sosial həyatın canlanmasına və sosial münasibətlərin inkişafına öz töhvəsini vermişdir.

Али Раджабли*

Ирада Наджафова*

Айгюн Мамедова*

О МОНЕТАХ ИМПЕРАТОРОВ ГАЛЬБЫ, ОТОНА И ВИТЕЛЛИЯ В НАЦИОНАЛЬНОМ МУЗЕЕ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Монеты периода Римской империи в коллекции Фонда нумизматики (*далее – ФН*) Национального Музея Истории Азербайджана (*далее – НМИА*) охватывают период с последней трети I в. до н.э. до начала III в. н.э.

В небольшой период времени во время гражданской войны 68–69 гг. (между правлением династии Юлиев-Клавдиев и династии Флавиев) в Риме очень недолго правили императоры –

---

* Национальный музей истории Азербайджана, доктор исторических наук, профессор

* Институт археологии, этнографии и антропологии НАНА, ведущий научный сотрудник, доктор философии по истории, доцент - ira_najafova@hotmail.com

* Национальный музей истории Азербайджана, заведующая отделом, доктор философии по истории - aygun_kons@mail.ru

Гальба, Отон и Вителлий. Именно факт наличия в ФН НМИА монет трёх императоров, правивших всего лишь по несколько месяцев в течение полутора лет, столь далеко от границ Римской империи – на территории Кавказской Албании (*далее – Албания*), привлёк внимание и стал предметом исследования.

К моменту провозглашения императорами, Гальба, Отон и Вителлий были современниками и ставленниками императоров династии Юлиев-Клавдиев, в том числе Нерона. С падением Нерона, Рим оказался в сложной политической ситуации, которая вызвала гражданскую войну 68–69 гг. Каждый из трёх названных новых императоров спешил заявить о себе чеканкой собственных монет. Таким образом, монеты распространялись как на территории Римской империи, так и за её пределами, и помимо средства оплаты, выступали средством политической пропаганды власти императора, его союза с армией, пропаганды в области религии и др. Эти моменты прослеживаются и на монетах в коллекции ФН НМИА.

Среди серии изученных монет Гальбы, Отона и Вителлия, некоторые по разным причинам вызвали сомнения о принадлежности именно этим императорам. В итоге, в коллекции ФН НМИА среди монет Римской империи установлено 18 монет императоров Гальбы, Отона и Вителлия, принадлежность которых к названным трём римским императорам не вызывает сомнения. Монеты представлены в меди (сестерций, ассы) и в серебре (денарии).

В целом, отметим, что привлекательность римских монет для местного рынка подтверждает и их нахождение в составе некоторых разновременных кладов. В частности, например, отметим нахождение истертого, по-видимому, от долгого обращения серебряного денария Отона ФН №31868. Эта монета (наряду с денариями Веспасиана и Траяна) была обнаружена в 1963 г. в столице Албании – городе Габала в составе клада III в., т.е. спустя две сотни лет после её чекана. Получается, что некоторые римские монеты могли иметь хождение в Албании и много позже времени их выпуска.

Принимая во внимание наличие в музее монет всех императоров династий Юлиев-Клавдиев и Флавиев, становится заметно, что римские монеты на территорию Кавказской

Албании поступали последовательно, а не случайно. В том числе и монеты императоров *Гальбы*, *Отон*, *Вителлия*, правивших между Юлиями-Клавдиями и Флавиями, могли бы быть неким звеном в торгово-денежных отношениях между Албанией и Римом I в.

QAFQAZ ALBANİYASI: MƏBƏDLƏR VƏ ABİDƏLƏR

CAUCASIAN ALBANIA: TEMPLES AND MONUMENTS

КАВКАЗСКАЯ АЛБАНИЯ: ХРАМЫ И ПАМЯТНИКИ

THE ROLE OF LOCAL COMMUNITIES IN THE PROCESSES OF CULTURAL HERITAGE CONSERVATION

For a long time, cultural heritage has been considered by people (non-professionals in the field) mainly in terms of its historical/cultural or economic value. Civil society was not much interested or involved in the safeguarding of heritage, leaving the work to professionals in history, anthropology, cultural studies, restauration etc. This tendency in post-Soviet countries has continued even now.

Internationally, heritage communities and their involvement in heritage conservation processes have been the subject of concern relatively recently. A 'heritage community' is a concept that encompasses local people who have lived in an area for a long period of time, who have their own traditions, customs and folklore, and who have a special relationship with their surroundings and cultural landscape. The rights of such "indigenous" communities to their heritage have recently been increasingly taken into account on international and national levels. Canada and Australia, for example, have been forging links with indigenous communities for decades, restoring the original names of sites, sharing revenues from tourism or natural resource exploitation with these communities, and trying to reconcile the interests of local hosts and visiting tourists in heritage sites with special religious, mythical or cultural significance. On the other hand, 'heritage communities' nowadays also refers to the diverse population, historically or accidentally located in certain rural areas, urbanised settlements or historic urban districts, which expresses the desire and initiative to engage in processes that affect their living space, including those that touch upon the archaeological, architectural or artistic relics of their surroundings.

The paper discusses both notions of 'heritage community', and also devotes considerable space to the various 'good' and 'bad' practices,

---

* Lithuanian Institute of History, senior researcher, doctor of philosophy in history, professor - rasa.cepaitiene@ehu.lt

problems and challenges faced by conservation activists and local residents in this field. The object of the paper is the management of cultural heritage by local heritage communities and public authorities, also the problem of local communities' activity in the processes of protection and preservation of cultural heritage sites and elements in the conditions of legal uncertainty in this sphere. The goal of the paper is to identify what rights and opportunities local heritage communities have and how this affects their activities. Particular attention is paid to the relations and most frequent conflicts between these communities and local or national authorities, business and tourism enterprises, and their legal-administrative-self-governing-cultural and other powers to influence or adjust the processes of heritage conservation and environmental protection, and the construction of urban and social infrastructure development.

Kərim Rəhimov*
Robert Mobili*

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏKİ QƏDİM ALBAN ABİDƏLƏRİNİN İNŞAAT MATERIALLARININ VƏ HÖRGÜ BAĞLAYICILARININ ANALİTİK TƏDQIQI

Keçən əsrin ortalarından başlayaraq qədim abidələrin inşaat və hörgü materialları, onların hazırlanma texnologiyaları müxtəlif fiziki tədqiqat üsulları, rentgenfaza analizi, infraqırmızı spektroskopiya, elektron mikroskopiya, termik analiz metodları ilə geniş tədqiq olunur. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdəki qədim Alban abidələrinin innovativ mineroloji, petroqrafik, fiziki-kimyəvi üsullarla tədqiqi, mədəni irsin öyrənilməsi, abidələrin bərpası və qorunması ilə yanaşı, erməni vandalizmi nəticəsində abidələrin saxtalaşdırılmasının elmi sübutu üçün vacib əhəmiyyət kəsb edir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdəki bir sıra qədim Alban abidələrindən, Xudavəng monastr kompleksi və onun divarlarından, Laçın rayonundakı Ağoqlan xaçvari məbədindən, Xocavənd ərazisindəki Tuğ və Hünərli

---

* Bakı Dövlət Universiteti, kafedra müdiri - ker_ahp@mail.ru

* Alban-udi xristian dini icmasının sədri - argomobili@rambler.ru

kəndlərindəki tetragon formalı kilsələrdən götürülmüş hörgü materiallarının nümunələri mikroskopik analizlə monomineral fraksiyalara ayrılmış, ayrı-ayrı fraksiyaların rentgen faza, rentgen spektral və infraqırmızı spektral tədqiqatları aparılmışdır. Rentgenoqrafik tədqiqatlar D-8 ADVANCE – BRUKER avtodifraktometrində yerinə yetirilmişdir. Alınmış difraktoqramlar avtomatik rejimdə EVA və TOPAZ proqramları ilə işlənmişdir. Nəticədə difraksiya bucaqlarının qiyməti təyin olunmuş, alınmış əks olunmaların intensivlikləri hesablanmışdır. Rentgen faza tədqiqatları nəticəsində ümumiləşdirilmiş 10 nümunənin rentgen spektral analizlərinin nəticələrinə görə oksid tərkibləri müəyyən edilmişdir. Rentgen faza analizlərinin nəticələrinə görə tədqiq olunan abidələrdə hörgü bağlayıcılarının tərkib hissəsi əsasən kalsitdən, kvarsdan, çöl şpatlarından, montmorillionitdən, illit və digər müxtəlif gillərdən ibarətdir. Əsas hörgü daşları isə müxtəlif ölçülü və yuvarlaqlı bazaltlardan, qum daşlarından təşkil olunmuşdur.

Hörgü məhlullarının tərkibində az miqdarda müxtəlif kalsium silikatları iştirak edir. Abidələrdən götürülmüş nümunələr FİTR spektroskopiyaya üsulu ilə də öyrənilmişdir. Bu üsulla kalsitin geogen, biogen, antropogen mənşəli olduğunu müəyyən etmək olur. Geogen mənşəli kalsit yüksək nizamlı quruluşa, biogen mənşəli kalsit nisbətən aşağı nizamlı quruluşa, antropogen kalsit isə əhəngdaşının yüksək temperaturda yandırılması ilə əlaqədar daha da aşağı nizamlı quruluşa malik olur. Qədim abidələrin karbonat hörgü məhlullarının öyrənilməsi abidələrin bərpası zamanı bir çox praktiki məsələlərin nəzərə alınmasına imkan yaradır.

Hörgü bağlayıcılarının əsas kimyəvi tərkibi kalsium karbonat havadakı karbon qazının iştirakı ilə gedən karbonatlaşma prosesinin məhsuludur. Təbii əhəng daşlarının bağlayıcılıq xüsusiyyətinə malik olmaları üçün kalsium karbonat yüksək temperaturda yandırılaraq $\text{CaCO}_3 \rightarrow \text{CaO} + \text{CO}_2$ reaksiya üzrə parçalanmalıdır. Bağlayıcının əsas tərkib hissəsi Ca(OH)_2 -portlandit suyun iştirakı ilə $\text{CaO} + \text{H}_2\text{O} = \text{Ca(OH)}_2$ reaksiyası üzrə alınır. Uzun müddət ərzində bərkimə prosesində atmosferdəki CO_2 -nin təsiri ilə portlandit kalsium karbonata çevrilir. Qədim abidələrin yüz illərlə karbonatlaşma prosesinə məruz qaldıqlarını nəzərə alaraq, əhəng bağlayıcılarının uzun müddətli bərkimələrinin kristallokimyəvi mexanizmi araşdırılmışdır.

Kalsitin parçalanması prosesindən alınmış sönmüş əhəng atmosferin karbon qazı ilə birləşərək bərkiyir və yenidən kalsium-karbonata-hörgü məhluluna çevrilir. Bu proses ^{14}C üsulu ilə yaşın təyini üçün əsasdır. Göstərilən model üzrə yaranmış məhlulda bütün qeyri-üzvü karbon atomları atmosferin karbon qazının udulması hesabına yaranır. Əgər karbonun tutulması və məhlulun bərkiməsi nəticəsində atmosferlə mübadilə kəsilərsə, onda məhluldakı karbonun yaşının təyin edilməsi tikintinin yaşının təyin edilməsinə uyğun gəlir. Bərkimə prosesində karbon qazının hörgünün içərilərinə doğru diffuziya dərinliyindən asılı olaraq nisbi yaşın təyini üsulu hazırlanmışdır.

Bu üsul işğaldan azad olunmuş ərazilərdəki alban abidələrin müxtəlif zamanlardakı təmirini və yenidən qurulmasını təyin etmək üçün dəyərli informasiya verə bilər.

Mübariz Xəlilov*

Elmira Cəfərova*

KILVAR XRİSTİAN MƏBƏDİ

Kilvar kəndində məskunlaşmış xristian əhalisi hələ 1831-ci ildə kollec registratoru A.Xotyaynovski tərəfindən tərtib edilmiş “Quba əyalətinin kameral təsviri”ndə xatırlanmışdır. Burada qeyd olunmuş şəxs adları içərisində türkmən mənşəli *Oğlan gərək* qadın ismi böyük maraq doğurur. Belə adlar, adətən, oğlan övladı arzu edən ailələrdə yeni doğulan qız uşaqlarına verilir.

Kilvar kəndi ərazisindəki xristian abidələrində ilk arxeoloji tədqiqatlar R.B.Göyüşov tərəfindən aparılmışdır. O burada bir qrup xristian torpaq qəbirlərini öyrənmişdir. Analoji materiallarla müqayisə əsasında ən erkən qəbirlər VIII–X əsrlərə, xronoloji cəhətdən son qəbirlər isə XV əsrin axırı – XVI əsrin əvvəlinə aid edilmişlər. Bu hal

---

* AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, aparıcı elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru - mubariz.xelilov09@gmail.com

* AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, aparıcı elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent - shirvan_baki@mail.ru

təxminən VIII–X əsrlərdə Kilvarda kilsə olduğunu güman etməyə müəyyən əsas verir. R.B.Göyüşov Kilvar məbədini tədqiq edərkən onun şərq divarında qeydə aldığı süvari döyüşçü təsvirli daş böyük maraq doğurmuşdur. Zənn etmək olar ki, Kilvar məbədi həmin atlı döyüşçünün sifarişi ilə inşa edilmişdir. Eyni zamanda göstərmək lazımdır ki, hələ 705-ci ildə alban katolikosu I Simeonun sədrliyi altında keçirilmiş Partav (Bərdə) kilsə məclisində qəbul edilmiş qanunnamənin 4-5-ci bəndlərində atlı və digər döyüşçülərin kilsə və monastirlərə sahib olması qadağan olunmuşdu.

Tədqiqatlar göstərir ki, inşaat-bərpa işlərinin müəyyən mərhələsində məbədin şərq divarında bəzi yenidənqurma işləri aparılmışdır. Kilvar məbədinin tikintisində 27x12x5 sm, 25x12x5 sm və digər ölçülü düzbucaqlı bişmiş kərpiclərdən istifadə olunmuşdur. Bunlara yaxın ölçülü bişmiş kərpiclər ilk orta əsr Mingəçevir (27,5x17,5x6,5 sm), orta əsr I Sandıqtəpə (25x14x6 sm, 23x15x6,5 sm) abidələrindən məlumdur. Məbədin divarlarının xaricə baxan üzündən fərqli olaraq içəriyə baxan üzü hamar suvanmış və əhənglə ağardılmışdır. Kilvar məbədi yarımdairəvi apsidaya, onun şimalında yerləşmiş protezisə və cənub tərəfində yerləşmiş dyakonnikə (cübbəxanaya) malikdir. Hər iki pastofori düzbucaqlı formada inşa edilmişdir. Protezis və dyakonnikin zala açılan qapı yerlərinin hər birinin üstündə yerləşdirilmiş düzbucaqlı sal daşların üzərində həkk edilmiş 2 kitabə qeydə alınmışdır. Protezisin girişi üzərindəki 7 sətirlik yazı dağıntıya məruz qalmış və oxunmaz hala düşmüşdür. Dyakonnikin qapı yeri üstündəki 9 sətirlik erməni kitabəsi isə yaxşı qorunub saxlanılmışdır. Zəlin cənub divarına yaxın istiqamətdə bişmiş kərpiclərdən düzbucaqlı sütun ucaldılmışdır.

Kilvar məbədi yaxınlığında aşkar edilmiş xristian qəbirlərinin bir qrupunun elmi ədəbiyyatda XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəlinə aid edildiyini nəzərə alaraq məbədin xronoloji çərçivəsinin yuxarı həddini də həmin dövrə aid etsək, yanılmazıq. Bu xronoloji çərçivəni, bəlkə də, XVIII əsrə qədər uzatmaq mümkündür. Kilvardakı xristian abidələrinin hələ alban dövründə xristianlığı qəbul etmiş, alban qəbilə birliyinə daxil olmuş *qılvar* etnik qrupuna mənsub olduğu güman edilir. Qılvarların sonralar tatlaşdıqları haqqında fikir yürüdülmüşdür. Qılvar qəbiləsi tarixi yazılı mənbələrdə ilk dəfə olaraq 337-ci və habelə 450–451-ci illərdə baş vermiş siyasi hadisələrlə əlaqədar xatırlanmışdır. Qılvar etnoniminin Şabran rayonunun Kilvar kəndinin

adında əks olunduğu zənn edilir. Hələ 985/6-cı ildə ərəb müəllifi Müqəddəsi yazırdı ki, Şabran şəhəri əhalisinin böyük hissəsi xristianlardan ibarətdir. 1106-cı ildə tərtib edilmiş “Tarix əl-Bab” əsərində 1067-ci il hadisələrindən bəhs edilərkən göstərilir ki, həmin vaxt Şabran şəhəri yaxınlığındakı kəndlər qarət edilmiş, orada məskunlaşmış əhali əsir götürülmüş, evləri yandırılmış, onlar çarxıya çəkilərək öldürülmüşlər. Bu tarixi mənbədə çarxıya çəkilən kəndlilər müsəlmanların müttəfiqləri adlandırılır. V.F.Minorski Şabran yaxınlığında məskunlaşmış həmin əhalinin xristianlardan ibarət olduğu qənaətinə gəlmişdir.

Qeyd olunmuş məlumatların əsasında təsdiq etmək olar ki, bu bölgədə xristian əhalisi IV–XI əsrlərdə mövcud ola bilərdi.

Ellada Bəkirova*

Albaniyanın dini təyinatlı abidələri: mövcud vəziyyət və perspektivlər

(şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında)

Müəyyən fasilələrlə 1000 ilə qədər mövcud olmuş Albaniya dövləti və alban etnosu özündən sonra çox zəngin maddi və mənəvi miras buraxmışdır. Bunların içərisində dini təyinatlı abidələr xüsusi yer tutur. Albanların dini inancları və ilk dini abidələri ilə biz hələ antik dövr müəlliflərinin əsərləri vasitəsilə məlumatlıyıq. Strabon onların tanrılardan Zevs, Helios, Selenaya ibadət etdiklərini, xüsusən də Selenaya ibadətin geniş yayıldığını öz əsərində qeyd etmişdir. Antik müəlliflərdən bir çoxu Albaniya ərazisində məhz bu tanrıya ibadət üçün inşa edilmiş məbədlərin olduğunu qeyd etmişlər. Hətta Roma sərkərdəsi Pompeyin ordusu ilə albanların arasında baş verən döyüşlərdən biri məhz bu məbədlərin birinin yaxınlığında baş vermişdir. Xristianlığın qəbulundan sonra isə bu abidələrin sırasına kilsələr, monastr kompleksləri və xristianlıqda dini məqsədlə istifadə olunan digər abidələr də daxil oldu.

---

* AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, elmi katib, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent - bekirovaella@gmail.com

Azərbaycanın bütün regionlarında, eyni zamanda Gürcüstan və Ermənistan respublikalarının şərqi əraziləri, Dağıstanın cənubunda çoxlu sayda dini təyinətli abidələr aşkar olunmuşdur. Bu abidələrin böyük bir hissəsi də Azərbaycanın şimal-qərb rayonları ərazisində yerləşir. Bunların içərisində Qafqazın ilk kilsəsi hesab olunan Kiş kilsəsini, Ləkitin dairəvi və Yeddi kilsə məbəd komplekslərini, Qum bazilikası, Mamrux məbədi, Kürmük məbədi, Yuxarı və Aşağı Qullar məbədləri, Nurkilsə, Poştbinə, Cicixana məbədləri, Baş Küngüt məbədi, Bideyiz, Zəyzit, Paşan məbədləri, Qarabulaq kilsələri, Tülü məbədi, Calut kilsəsi, Kilsədəğ məbədi və başqa dini abidələri misal göstərmək olar. 2022-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında AMEA Tarix İnstitutunun elmi ekspedisiya qrupu “Albaniya tarix və mədəniyyət abidələri ilə tanışlıq” layihəsi çərçivəsində bu abidələrlə tanış oldu və ümumilikdə Albaniyanın dini təyinətli abidələrinin bir sıra ümumi problemləri diqqəti cəlb etdi. Bunlardan:

- Bəzi abidələrin dövlət reyestrində qeydiyyatda olmaması.
- Abidənin təyinatının doğru müəyyən edilməməsi (misal, Tülü məbədinin üzərindəki lövhədə onun türbə olması qeyd olunub).
- Abidənin yaşının düzgün göstərilməməsi.
- Abidələrin məlumat lövhələrinin informativ cəhətdən zəif olması.
- Abidələrin mühafizəsi problemi.

Bu sadalanan problemlərin hər biri Albaniyanın mənəvi məsələlərinin araşdırılmasında müəyyən boşluqların yaranmasına səbəb olur, həmçinin, tarixi-mədəni proseslərdə baş vermiş dəyişiklikləri izləmə imkanı təqdim etmir. Dövründən asılı olmadan bu abidələr ya məbəd, ya sövmə, ya kilsə, ya monastr kimi, bəzənsə İslam dövrünə aid dini abidə olaraq qeydə alınır, bu da dini inanc sistemində olan dəyişiklikləri izləməyi mümkünsüz edir.

Albaniyanın dini təyinətli abidələri tarixi turizm baxımından çox unikal abidələr olsa da, onların yalnız bir neçəsindən bu məqsədlə istifadə edilir. Bu mənada ən yaxşı nümunə Şəki ərazisində olan Kiş məbədi hesab oluna bilər. Halbuki şimal-qərb bölgəsi alban dini abidələri baxımından ən zəngin bölgələrdən hesab olunur. Perspektivdə bu abidələrin mühafizəsini, onların ayrıca tədqiqat mövzusu olaraq öyrənilməsi işini gücləndirmək, abidələrə gediş-gəlişi asanlaşdırmaq üçün istiqamətləri göstərən yol nişanlarının

yerləşdirilməsi, elektron xəritələrdə abidənin yerinin dəqiq göstərilməsi, abidələrin məlumat lövhələrinin zənginləşdirilməsi, yerli əhali arasında abidənin qorunması ilə bağlı təbliğat-təşviqat işlərinin aparılması, vikipediya və başqa elektron məlumat bazalarına abidələrlə bağlı yerləşdirilmiş elmi məqalələrin sayının artırılması və başqa işləri aparmaq olar.

Taleh Əliyev*

QIPIÇAQ BOZQIRINDA ALBAN QƏBİRLƏRİ

Qax rayonunun Qıpçaq kəndinin cənub hissəsində, Əyriçayın sağ sahilində şərti olaraq Qıpçaqtəpə adlandırılan abidə 2018-ci ildə tərəfimizdən ilk dəfə qeydə alınaraq elmi ədəbiyyata gətirilmişdir. Ardıcıl olaraq aparılmış arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində abidənin yaşayış yeri və nekropol hissəsi müəyyən edilmişdir. 2021-2022-ci illərdə nekropol hissədə aparılmış arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində tərəfimizdən antik dövrə aid torpaq və küp qəbirlər aşkar edilmiş, bütperəst dini ideologiyasına məxsus dəfn ayinləri məlum olmuş, maddi mədəniyyət nümunələri və kiçik həcmli bütələr üzə çıxarılmışdır. Tədqiqat zamanı abidənin qərb hissəsində açılmış qazıntı sahəsində antik dövrə aid torpaq qəbirdə sağ tərəfi üstdə qismən bükülü vəziyyətdə dəfn olunmuş insanlara aid skeletlərin və qəbir avadanlıqlarının qalıqları üzə çıxarılmışdır. Qıpçaqtəpə abidəsində yaşayış eradan əvvəl VI-V əsrlərdə başlamış, antik dövrdə ərazidə küp və torpaq qəbirlərdə dəfn etmə adəti mövcud olmuşdur. İlk orta əsrlər və klassik orta əsrlər mərhələsində ərazidə yaşayış şimal və şərq hissədə (I qazıntı sahəsi) davam etmişdir. II qazıntı sahəsində maraqlı və unikal tapıntılar arxeoloji qazıntı işləri zamanı tərəfimizdən aşkar olunmuş kiçik həcmli antropomorf bütələrdir. Həmin bütələr antik dövrün məişət bütələridir. Saxsı bütələr kiçik həcmlidir. Onlardan biri qismən bütövə yaxındır. Qadın bütünün gilinin rəngi sarı-qırmızıdır. Digər bütün yuxarı hissəsi tapılmışdır. Başqa bir bütün

---

* AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, sektor müdiri - taleh.ali@mail.ru

isə yalnız baş hissəsi aşkar olunmuşdur. Sahənin cənub-qərb hissəsində isə küp qəbir aşkar edilmişdir. Orada dörd ədəd saxsı qab üzə çıxarılmışdır. Aşkar olunan iki torpaq qəbirdə sümük hissələrinin bir hissəsinin salamat qaldığı müəyyən edilmişdir. Oradan antik dövrə aid mərhumun yanına qoyulmuş saxsı qablar tapılmışdır. Torpaq qəbirdən, həmçinin, dəmir nizə ucluğunun və xəncərin paslanmış kiçik hissəsi də aşkar edilmişdir. Qıpçaqtəpənin qərb hissəsində III qazıntı sahəsi tərəfimizdən açılmış və torpaq qəbir öyrənilmişdir. Nəticədə 6 nəfər mərhumun dəfn olunduğu qəbir tədqiqatə cəlb edilmişdir. Dəfn zamanı şəxslər sağ böyrü üstə qismən bükülü vəziyyətdə üzü şimala doğru qoyulub. 4 nəfərin böyük, 2 nəfərin körpə olduğu qəbirdə körpələr valideynləri hesab etdiyimiz böyüklərin qucağında və kürək nahiyəsində dəfn edilib. Böyüklərin qadın olduğunu düşünürük. Çünki aşkar olunmuş bəzək əşyaları bunu söyləməyə əsas verir. Qəbirdə saxsı məmulatı, mis və tunc qolbaq, üzük və sırğalar tapılmışdır. Dəmir materialından kəsici alət hissələri də üzə çıxarılıb. Həmçinin, misdən toqqa hissələri, düymə və qolun yuxarı hissəsinə bəzək kimi bağlanan əşyanın hissələri də aşkar olunub. Saxsı qablar üçayaq vaza, küp, küpə, dopu və digər qablara aiddir. Tapılan maraqlı tapıntılardan biri isə kiçik həcmli saxsı qadın bütüdür. Maddi mədəniyyət nümunələrinə əsasən torpaq qəbrin e.ə. I - b.e. I əsrlərinə aid olduğunu söyləmək mümkündür. Antik dövr torpaq qəbirdə dəfn olunanlar bütpərəst albanların adət-ənənəsinə müvafiq şəkildə basdırılmışdır. Bizim üçün maraqlı olan məsələlərdən biri budur ki, qəbirdə dəfn olunanlar iki səbəbdən dünyasını dəyişə bilərdi: mərhumlar ya qətlə yetirilib, ya da hər hansı xəstəlikdən vəfat ediblər. Əks halda eyni qəbirdə və eyni vaxtda körpələrin və böyüklərin dəfni məntiqsiz olardı. Olduqca maraqlı səciyyə daşıyan qəbir Albaniyanın antik dövr dünyagörüşünü, axirət dünyasına inamı və inancını, dəfn adətləri və ayinlərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

**QUBA-XAÇMAZ BÖLGƏSİNİN ANTİK VƏ ERKƏN ORTA
ƏSRLƏRƏ AİD YENİ ARXEOLoji ABİDƏLƏRİ QAFQAZ
ALBANİYASININ MADDİ MƏDƏNİYYƏTİNİN
ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MƏNBƏ KİMİ**

Quba-Xaçmaz bölgəsində antik və erkən orta əsrlərin arxeoloji abidələrinə tez-tez rast gəlinir. Quba-Xaçmaz bölgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar müxtəlif dövrləri əhatə etməsinə baxmayaraq, tarixi-arxeoloji tədqiqatlar regionun tarixi inkişaf problemlərini və mənzərəsini tam əhatə etməmişdir. Çox zaman arxeoloji qazıntılar kəşfiyyat xarakterli olmuşdur. Bölgənin zəngin maddi irsi aparılması vacib olan kompleks tarixi-arxeoloji tədqiqatları aktual edir. Xüsusilə bu problem dəmir dövrünün başlanğıc, yəni sinifli cəmiyyətin formalaşdığı və Qafqaz Albaniyasının tarix səhnəsinə çıxdığı antik dövr üçün olduqca vacibdir. 2018–2022-ci illərdə Quba–Xaçmaz bölgəsində aparılan kəşfiyyat xarakterli arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində bir sıra yeni abidələr, maddi mədəniyyət nümunələri və tədqiqat dövrü üçün əhəmiyyətli olan keramika, daş və metaldan ibarət artefaktlar aşkar edilmişdir. Quba rayonunun Rustov İƏD-nə (İnzibati Ərazi Dairəsi) daxil olan Rustov, Qalagah, Püstəqasım kəndlərindən müxtəlif dövrlərə aid maddi mədəniyyət nümunələri toplanmışdır ki, əldə edilən artefaktlar içərisində antik və erkən orta əsrlərə aid materiallar istisna deyildir. Püstəqasım kəndinin Güneyməhəllə, Şuqna təpəsi, Sudaqalan (torpaq karyeri) və Rustov kəndinin Çağacuç çayı boyunca uzanan giriş hissəsində toplama xarakterli kəşfiyyat axtarış işləri aparılmışdır. Burada son antik, erkən orta və orta əsrlərdə intensiv yaşayış mövcud olmuşdur. Quba rayonunun Ağbil kəndində yerli əhali tərəfindən İlanlı təpə adlandırılan ərazi 2021-ci ildə qeydiyyatla alınan arxeoloji abidələrdəndir. Kəndin girəcəyində yerləşən bu abidə təsadüfən kənd sakinləri tərəfindən müəyən edilmiş və bir neçə yerdə kobud şəkildə qeyri-qanuni qazıntı aparılmışdır. Abidədən toplanan keramika fraqmentlərinin, tikili izlərinin

---

* Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, böyük elmi işçi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru - Qafqaz8310@rambler.ru

(qalıqları) ilkin təhlili bu ərazinin son antik-erkən orta əsrlərə aid olmasını deməyə imkan verir. Qubanın Talabıqışlaq İƏD-nə daxil olan Talabı və Küçeyi kəndlərinin ərazisində də xeyli sayda arxeoloji və tarixi abidələrə rast gəlinir. Küçeyi kəndi ərazisində yerləşən Qalalar və ya yerli əhali tərəfindən Qalayho adlandırılan ərazidə qala divarlarına, keramika fraqmentlərinə, yaşayış yerlərinin izlərinə rast gəlinir. Qubanın Səbətlər kəndindəki Təhməzi yaşayış yeri və Taxtara adlı təsadüfi qəbirlərin aşkarlandığı abidələrdən toplanılan maddi mədəniyyət nümunələri əsasında müəyyən edilmişdir ki, burada son antik-erkən orta əsrlərdə iri yaşayış yeri mövcud olmuşdur. İlkin ehtimallara görə orta əsrlərdə bu ərazidə yaşayış kəsilmiş, son orta əsrlərdə isə yenidən canlanma olmuşdur. Yeni yaşayış yerinin öyrənilməsi ilə bölgədə erkən şəhərlərin formalaşması, Qafqaz Albaniyasının şimal sərhədlərinin lokalizasiyası, sosial və siyasi inkişafı, eyni zamanda maddi mədəniyyətindəki dəyişikliklərə aydınlıq gətirilə bilər. Səbətlər kəndinə qonşu olan Təngəaltı kəndinin ərazisində də yerli əhali tərəfindən Qızılquluşun, Hüləyli və s. adlandırılan orta və son orta əsrlərə aid yaşayış yerlərinin izləri, qəbiristanlıqlar müşahidə edilir. Güman ki, bir neçə km aralı olan bu yaşayış yerlərinin Təhməzi yaşayış yeri ilə müəyyən əlaqələri olmuşdur.

Qusarın erkən orta əsrlərə aid olan arxeoloji abidələrinin əksəriyyəti təpə formasındadır. Bəzən bu təpələr oval və uzunsov şəkildə müşahidə edilir. Qalacıq kəndindəki Gavdişan III abidəsi və Şirvanlı İƏD-nə daxil olan Qullar kəndində yerləşən Kuçumxantəpə, Caqarqışlaq və Atlıxan kəndi ərazisindəki təpələr araşdırılmamışdır. Kuçumxantəpə ətrafında yerüstü kəşfiyyat zamanı erkən orta əsrlərə aid, eyni zamanda orta əsrlərin ayrı-ayrı dövrlərinə aid keramika fraqmentləri toplanmışdır.

ANCIENT GLAZED CERAMICS OF NARGIZTEPE

Nargiztepe is located at the intersection of the foothills of the Karabakh mountain range and the Mil-Karabakh plain, at 7-8 km distance from Mount Garachug, 0.7 km south-east of the river Hunashen on a natural mountain elevation. The height is 8 m, and the area covered about 1.3 hectare.

Archaeological research at Nargiztepe began in 2013 and continues to this day. A great number of ceramic fragments are among the surface materials of the settlement. One of the general features of this pottery is that they are made of clay with coarse sand inclusions, they are well baked and have a strong wall. Glazed pottery of the Middle Ages are an exception in this case: as a rule, they are made of fine clay. Inside, these plate-type vessels are decorated with geometric patterns and coated with green, brown and cream color glaze. There are a lot of pitcher and jug-type containers among the unglazed pottery. The mouth diameter of big pitchers reaches to 50 cm. The rim of some of these vessels is decorated with a rope pattern and reminds of some ancient and medieval kitchen pots. Black stains are often found on jug-type pots. Shoulders of many pots were decorated with convex and concave patterns, carvings and incisions. Rare are sherd samples related to the Middle Bronze and early Iron Ages. A fragment coming from the mouth and shoulder of a thick-walled big-bellied grey vessel related to the Middle Bronze Age draws attention. Both interior and exterior sides are well polished. The rim is slightly averted. There is a pattern on the shoulder of the pot consisting of perforated circles and carved geometric lines with sharp edges directed towards the mouth. Black polished ceramic samples found around Nargiztepe are similar to the early Iron Age pottery of the region. Fragments relating to the ancient period come from the pottery made of fine clay, they are well smoothed and thin-walled, with traces of red painting.

---

* Senior Research Scientist of the Institute of Archaeology, Ethnography and Anthropology of ANAS, PhD in History - gulanahuseynova@gmail.com

Explorations conducted to investigate the stratification of Nargiztepe in northern part of the settlement showed that the monument consists of three cultural phases: Middle Bronze, Ancient and Medieval ages.

Aliyə Adıgözəlova *

QAFQAZ ALBANİYASININ XAÇVARI VƏ ÜÇ ZALLI ALBAN-XRİSTİAN MƏBƏDLƏRİNİN TƏSVİRİ (ŞİMAL- QƏRB BÖLGƏSİ ÜZRƏ)

Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində yerləşən rayonlar Alban dövrünə məxsus xristian abidələri ilə olduqca zəngindir. Bəhs edilən bölgə üzrə Albaniyanın xristianlıq dövrünə aid öz füsunkar memarlıq quruluşu ilə fərqlənən bir çox abidələrə rast gəlirik, lakin bu məqalədə məhz xaçvari plan quruluşu ilə fərqlənən abidələrdən bəhs edəcəyik.

Bu tip abidələr istər xaricdə, istərsə də daxildə xaç formasında yaradılmışdır. Xaçvari və ya “azad xaç” tipli kilsələrin xaç quruluşlu xristian martiriyləri ilə bağlı meydana çıxması ehtimal edilir.

G.Məmmədova belə hesab edir ki, xaç şəkilli məbədlərin zallı-tağlı kilsələrlə heç bir bağlılığı yoxdur və onlar evolusiya nəticəsində meydana çıxmışdır.

VII əsrdən sonra tikilən üçnefli bazilikalar bir qayda olaraq, iki və ya bir cüt sütuna malik idilər. Örtmələr adətən iki yamaclı və orta nefi yüksəldilməmiş şəkildə qurulurdu. Bu baxımdan A.Qaraəhmədova tərəfindən Zaqatala rayonu Yuxarı tala kəndindəki Pipan deyilən ərazidə yerləşmiş üç dini tikili böyük maraq doğurur. Bunlardan biri xaçvari plan quruluşu malik olan məbəd, ehtimala görə mavzoleyi xatırladır, digərləri isə elmi ədəbiyyatda “uçkilsəli bazilika” adı ilə qeyd olunmuş tikililərdir.

Tədqiqatçıların fikrincə, bu tip kilsələrin yaranmasına səbəb dini ayinlərin genişlənməsi, gün ərzində bir neçə dəfə ibadət etmək zərurəti

---

* AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu, kiçik elmi işçi - aliya.adigozalova@mail.ru

və edilən ibadətlərin eyni səcdəgahda aparılmasına qoyulmuş qadağadan irəli gəlir.

Bu cür memarlıq üslubunda olan məbədlərə biz Gürcüstanın xristianlıq dövrü dini tikililərində də rast gəlirik. Elmi ədəbiyyatda bu quruluşlu məbədləri Çubinaşvili üçkilsəli bazilika adlandırmışdır və onların X əsrə qədər tikildiyini qeyd etmişdir.

M.Xəlilov isə bu məbədlərin üç nefli bazilikalardan törədiyini vurğulayaraq həmin məbəd tipinin üçkilsəli bazilika yox, məhz üç zallı məbəd adlandırılmasını daha dəqiq hesab edir.

Çubinaşvili qeyd edirdi ki, Gürcüstandan başqa digər yerlərdə də (Suriyada, Balkanlarda və s.) bu məbədlərin oxşarlarına rast gəlmək olar. Heç təsadüfi deyil ki, hal-hazırda Gürcüstan Respublikasının sərhədləri daxilində qeydə alınan üçkilsəli bazilikaların əksəriyyəti, vaxtilə tarixi Qafqaz Albaniyasının Kambisena vilayətində mövcud olan məbədlərdir.

V-VII əsrlərdə formalaşmağa başlamış günbəz memarlığı ilk orta əsrlərin sonuna qədər artıq formalaşmış tiplərin kiçik dəyişikliklərlə yenidən yayılmasına təkan vermişdir. Günbəzli bazilikalar və zallar, “sadə xaç” tipli kiçik məbədlər inşa edilir, eyni zamanda dörd tərəfində sövmələr olan xaçlı-günbəzli məbədlər formalaşmağa başlamışdır.

Qafqaz Albaniyasında erkən orta əsrin son mərhələsində məbədlərin bəzi nümunələri memarlıq elementlərinin ümumiliyi, lakin, günbəz quruluşuna görə bir-birindən seçilən “sadə xaç” tipli məbədlərlə təmsil olunurlar.

Bu tipli məbədlərin ən unikal nümunəsi Qəbizdərə kəndində yerləşən alban məbədidir. Zaqatala rayonunun Qəbizdərə kəndindən şimalda, Kilsəçay və Maurovçay çaylarının birləşən yerində Zaqatala Dövlət Təbiət Qoruğunun ərazisində, əlçatmaz bir yerdə dağılmış bir məbəd var. Bu kilsə dağın düzənlik hissəsində, meşədə, Dağıstana gedən yolun üzərində yerləşir.

Xaçvari quruluşlu məbədlərin digər unikal növü isə Şəki rayonunun şimal hissəsində, Orta Zəyzit kəndində eyni adlı məbədin qalıqları qalmaqdadır. Zəyzitdəki məbəd xaçvari quruluşa malik olub, kiçik və bir qədər uzunsov olan bir tikilidir.

ERMƏNİ SAXTAKARLIĞINA MƏRUZ QALMIŞ ALBAN MƏBƏDLƏRİ

Tarixi-arxeoloji, memarlıq abidələri ilə zəngin olan ölkəmiz həm də tarixi tolerant bir məkan olmuşdur.Əsrlərdir vətənimizdə olan birgəyaşayış, etnomüxtəliflik bu gündə davam edir.Azərbaycan bu gün müsəlman ölkə olması ilə yanaşı, digər dinlərin yayıldığı və tarixi abidələrin qorunduğu ölkədir.Lakin bədnam qonşularımız ermənilər Cənubi Qafqazda olmayan uydurma tarixlərini yazmaq üçün Alban kilsələrini saxtalaşdırmışdılar.

Rusiyanın Azərbaycan xanlıqlarını işğal etdiyi bir dövrdən (1822ci il Qarabağ xanlığının Çar Rusiyası tərəfindən işğalı) sonra 1836 cı ildə Cənubi Qafqazda olan Alban məbədlərinin Eçmiəzdin katalikosluğuna tabe edilməsi ilə başladı.1836 cı il 10 aprelə Rusiya senatı qəbul etdiyi əsasnaməyə əsasən Alban Həvari kilsələri Qriqoryan kilsəsinin tabeliyinə verildi.Tarixdə bir qədər geriye getsək erməni kilsəsinin Klikiyadan gələrək 1441 ci ildə Azərbaycan Qaraqoyunlu hökmdarı Cahənşah tərəfindən İrəvan yaxınlığında Üçkilsədə yerləşmələri haqqında icazə verilmişdi.

Alban məbədlərinin saxtalaşdırılması isə əsasən Sovet (1920-1991) dövründə həyata keçirilmişdir.Qərbi Azərbaycanda (İndiki Ermənistan) olan Alban məbədləri tamamilə erməniləşdirilmişdir.Qarakilsədə olan IV-V əsrə aid Tanaat məbədinə ermənilər öz adlarına çıxmışdılar.Məbəd qırmızı daşdan tikildiyi üçün yerli əhali arasında Qırmızı məbəd də adlanırdı.Zəngəzurda olan digər Alban məbədləri içində Tatev , Qarakilsə məbədinə də qeyd edə bilərik.Hətta alimlər yerli xalqın dili ilə qara bazalt daşından tikildiyi üçün Qarakilsə adlandırıldığını qeyd edirlər.VI-VII əsrdən xristian məbədi kimi fəaliyyət göstərən abidənin səkkiz guşəli tikilməsi və damının qübbə formalı olması diqqəti çəkir.Alban məbədləri üzərindəki yazıları orlamentevləri ermənilər kobud şəkildə (abidəyə zərər vurmaqla) pozaraq ,təhrif edərək erməni dilində yazılar həkk edirlər.

---

* Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim - asadova_ayten@bk.ru

Ermənilər nəinki onlara bağışlanan Qərbi Azərbaycan torpaqlarında, eyni zamanda 30 ilə yaxın işğal altında saxladıkları Qarabağ və ətraf rayonlarda olan abidələri məhv etmiş, Alban kilsələrini isə erməniləşdirmişdirlər. Ağdərədə yerləşən Müqəddəs Yelisey məbədində dəfələrlə inşaat adı altında saxtəkatlıqlar aparılmışdır. Burada yerləşən Alban çarı III Vaçaqanın qəbri açılaraq dağıdılmışdır. Məbədin hal-hazırda qalan hissəsi isə sonrakı əsrlərə aid tikililərdir. Ermənilər abidənin müxtəlif yerlərinə yalançı (qədim olmayan) xaç daşları basdırmışdılar.

Qafqaz Albaniyası memarlığının ən möhtəşəm abidələrindən biri Xudavəng monastrında erməni vəhşiliyindən yan keçməmişdi. Doqquz tikilidən ibarət olan məbəd kompleksi Kəlbəcər rayonunda yerləşir. İşğal dövründə ermənilər Xudavəng məbədində Alban kilsəsinə aid xaç və yazıları balta ilə çaparaq çıxarmışdılar. Eyni aqibəti Laçın rayonunda yerləşən Ağoğlan məbədi də yaşamışdır. Ermənistan hökumətinin 2007-ci il qərarı ilə abidə Qriqoriyan kilsəsi elan edilmişdir. Lakin bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Qriqoriyan kilsələri ilə Alban kilsəsinin memarlıq üslubunda böyük fərq var. Düzbucaqlı altar aspidaları Alban memarlığı üçün xarakteriktir. Xudavəng, Müqəddəs Yelisey və başqa Alban kilsələrində bu üsluba rast gəlinir. Eyni zamanda Alban kilsələrində və monastrlarında xaçdaşları ilə yanaşı, qəbirüstü xatirə və memorial abidə həkk edilmiş tətbiqi sənət nümunələrində rast gəlinir. Erməni xaç daşları bədii kompozisiyanın mərkəzindəki xaçdı, Alban xaç daşlarında isə bədii kompozisiyanın daxilində bir neçə xaça bölünür. Beləliklə Cənubi Qafqazda olan xristian kilsələri erməni Qriqoriyan kilsəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

1992-1993-cü illərdə Qazax rayonunun yeddi kəndi işğal edilmiş və ermənilər burda olan abidələrə qarşı vandalizm nümayiş etdirmişdirlər. Yuxarı Əskipara kəndində yerləşən V-VII əsrlərə aid Alban kilsəsini ermənilər öz adlarına çıxarmışdılar. Erməniləri Alban məbədləri üzərində saxtəkarlığını yalnız bir məqalədə və ya kitabda çatdırmaqla bitməz. Tariximizin ən aktual problemlərindən olan bu məsələni daha dərinə tətqiq etməklə erməni yalanlarını ifşa etmək hər bir tarixçinin borcudur.

QAFQAZ ALBANİYASININ PAYTAXTI BƏRDƏ ŞƏHƏRİNİN ARXEOLOJİ MƏDƏNİYYƏTİ

Azərbaycanın qədim şəhər mədəniyyətinin şanlı nümunəsi – qədim Bərdə şəhəri haqqında bir çox faktları burada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkara çıxarılmış maddi mədəniyyət nümunələri əsasında öyrənə bilirik.

Qədim Bərdə şəhər mədəniyyəti Azərbaycan xalqının hələ erkən tunc dövründə yaratdığı Kür-Araz mədəniyyətinin bünövrələri üzərində yaranmış və inkişaf etmişdir. Kür-Araz mədəniyyəti yaradıcılarının məşğul olduğu bir sıra sənətkarlıq sahələri və maddi mədəniyyət nümunələri onların varisləri tərəfindən qədim Bərdədə layiqincə davam etdirilmişdir.

Şəhərsalma mədəniyyəti maddi mədəniyyətin əsas amillərindən biridir. Bərdə şəhərinin salınması haqqında yazılı mənbələrdə qeyd edilən məlumatlar şəhərin tarixinin hərtərəfli və kompleks şəkildə tədqiq etməyə kifayət etməsə də, əldə etdiyimiz məlumatlar erkən orta əsrlər dövründə Bərdə şəhərinin maddi həyatının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bərdə şəhərində inşa edilən ilk orta əsr tikililəri təəssüf ki, dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Arxeoloji qazıntılarla öyrənilən qala və digər tikinti bünövrələri milli mədəniyyət tariximizin aşkara çıxarılmasına böyük töhfələr vermişdir.

Bərdədə arxeoloji qazıntıların aparılması zamanı aşkar edilmiş hər bir maddi mədəniyyət nümunəsi onların üzərindəki müxtəlif təsvirlərin həkk olunması və qədim şəhər mədəniyyətinin xarakterik cəhətlərini əks etdirməsi baxımından çox qiymətli informasiya daşıyıcılarıdır.

Qədim Bərdə şəhər yerində qazıntı təbəqələrindən tapılan çoxlu miqdarda müxtəlif növ tikinti materialları şəhərdə vaxtilə xüsusi tikinti materialları istehsal edən sənət ocaqlarının olmasının əsaslı sübutudur. Bu sənət ocaqlarında istehsal edilən tikinti materialları qədim şəhərin memarlıq cəhətdən inkişaf etməsinin əsas

---

* Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim - parvizjafarov5@gmail.com

səbəblərindən biridir. Bu arxeoloji materiallar Bərdənin qədim və erkən orta əsrlər dövründəki şəhərsalma xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bərdənin mədəniyyəti və incəsənəti haqqında arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş sənətkarlıq məhsulları və incəsənət nümunələri dolğun təsəvvür formalaşdırır. Bərdə əhalisinin maddi və mənəvi mədəniyyətini öyrənmək üçün bu nümunələr əvəzilməz maddi mənbə rolunu oynayır. Bu maddi mədəniyyət qalıqlarına müxtəlif növ şirli saxsı qabları, metal və şüşə əşyaları, müxtəlif materialdan düzəldilmiş torevtik məmulatı aid edə bilərik. Bu materiallar içərisində xüsusilə bədii tərtibatı ilə diqqəti cəlb edən çox mühüm nümunələr də vardır ki, üzərində musiqi aləti və çalğıçı qadın təsviri olan piyaləni bura aid edə bilərik.

Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş Küp qəbirdən müxtəlif əşyalarla birlikdə tapılmış kiçik qadın heykəli də böyük maraq doğurur. Güman etmək olar ki, heykəlcikdən bəzək əşyası və ya dini inam rəmzi kimi istifadə edilmişdir. Heykəl antik dövrün maddi nümunələrinə aid olsa da bu heykəllərin erkən orta əsrlərdə də düzəldilməsi haqqında fikir yürüdə bilərik.

Bərdədə həm də daş bütələr tapılmışdır ki, onların üzərində yazılar və xüsusi işarələr vardır. Antik və ilk orta əsrlər dövründə daha çox yayılan bu bütələr müxtəlif ölçülərə aid olmuşdur.

Erkən orta əsrlər dövrü üçün xarakterik olan ictimai və məişət əşyalarının - kirkirə, su dəyirmanı daşları və digər daş alətlərin də Bərdə və ətraf ərazilərindən aşkar olunması bəhs olunan dövrdə şəhərin sənətkarlıq aləminin zənginliyindən xəbər verir. Bu həm də aparılan qazıntı işləri zamanı bütün təbəqələrdən müxtəlif ölçülü təndirlər və ocaqların tapılması ilə də öz təsdiqini tapır. Burada tapılan müxtəlif formalı gil və metal çıraqlar şəhərdə sənətkarlıq mühitinin yüksək səviyyəsini bir daha göstərir. Bütün bu maddi abidələr bir daha sübut edir ki, erkən orta əsrlərdə Bərdə şəhəri və onun sakinləri çox yüksək maddi və mənəvi mədəniyyətə sahib olmuşlar.

QAFQAZ ALBANİYASI:
DİNİ VƏ SOSIAL HƏYATI

X BEYNƏLXALQ KONFRANS
TEZİSLƏR
Bakı, 14 aprel 2023-cü il

CAUCASIAN ALBANIA:
RELIGIOUS AND SOCIAL LIFE

X INTERNATIONAL CONFERENCE
THESES
Baku, April 14, 2023

КАВКАЗСКАЯ АЛБАНИЯ:
РЕЛИГИОЗНАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ ЖИЗНЬ

X МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
ТЕЗИСЫ
Баку, 14 апреля 2023 г.

Format: 60*84 ¹/₁₆
Tiraj: 200.

"BİROL GROUP" MMC-nin mətbəəsində çap olunmuşdur.
+994 70 955 55 80, +994 12 596 36 76
AZ1065, Azərbaycan, Bakı, Yasamal rayonu,
Z.Əhmədbəyov küç., 65.

